

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ БІОРЕСУРСІВ І
ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ УКРАЇНИ

На правах рукопису

ЗАВАДСЬКА ІРИНА МИХАЙЛІВНА

УДК 94 (477. 43) "18319": 373.5: 63

ВПРОВАДЖЕННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗНАНЬ В
АГРАРНОМУ СЕКТОРІ ПОДІЛЛЯ (ДРУГА ПОЛ. ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.)

07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата
історичних наук

Науковий керівник – Коломієць
Сергій Сергійович, кандидат
історичних наук, професор

Київ – 2011

Зміст

Вступ	3
Розділ 1.	
Історіографія проблеми та джерельна база.	
1.1.Етапи наукової розробки проблеми.....	11
1.2.Характеристика та класифікація джерел, методологічні засади дослідження.....	32
Розділ 2.	
Становище сільськогосподарського виробництва Поділля в другій половині ХІХ - початку ХХ ст.	
2.1. Еволюція сільськогосподарської діяльності в другій пол. ХІХ ст..	44
2.2. Аграрні відносини в системі державної політики на поч. ХХст..	67
Розділ 3.	
Поширення сільськогосподарських знань в аграрному секторі Поділля	
3.1. Заходи державних органів влади та органів місцевого самоврядування в розвитку сільськогосподарської освіти.....	85
3.2. Громадське сприяння впровадженню сільськогосподарських знань	102
Розділ 4.	
Наслідки впровадження фахової підготовки	
4.1 Практичне застосування сільськогосподарських знань.....	135
4.2. Реалізація продукції сільськогосподарського виробництва.....	145
Висновки.....	153
Список використаних джерел і літератури	165

В С Т У П

Актуальність теми дослідження зумовлена науковим, теоретично - пізнавальним і практичним значенням. На початку ХХІ ст. Українська держава демонструє і втілює в життя демократичні засади у всіх сферах соціально – економічного та політичного життя. Вона здійснює внутрішню економічну політику, спрямовану на роздержавлення народного господарства, проведення аграрної реформи, чергового етапу приватизації, оздоровлення фінансово-кредитної системи, розвитку незалежних форм господарської діяльності на ринкових засадах. У цьому контексті важливе місце в системі ринкової трансформації аграрного сектору належить сільськогосподарським освітнім закладам, а також відродженню, розбудові й впровадженню системи поширення сільськогосподарських знань недержавними установами.

Багатий історичний досвід формування подільської сільськогосподарської освіти на Поділлі в період з другої пол. ХІХ ст. до 1914 рр., сприяв розвитку та удосконаленню товарно-грошових відносин у сільській місцевості, приведенню у дію трудових ресурсів на основі ведення раціонального господарства, що може бути успішно використано і в сучасних ринкових умовах. Значної цінності набувають у цьому зв'язку, узагальнення й впровадження в нинішню практику досвіду зародження і утвердження засад громадської агрономії за матеріалами одного з найменш дослідженого в даній галузі - Подільського регіону.

Вивчення процесу та досвіду утворення і діяльності різних форм освітніх установ по поширенню сільськогосподарських знань в агрономічній сфері, в організації

кооперативів, організаційних засад і методів роботи у всіх видах сільськогосподарської діяльності, має велике практичне значення.

Стан сільського господарства в Україні підвищує в суспільстві і наукових колах інтерес до соціально-економічних проблем, особливо до процесу створення системи інформаційного забезпечення сільського населення необхідними знаннями виробничо-правового характеру. Явища і процеси, що відбувалися на Поділлі в досліджуваній період потребують глибоких аналітичних і синтезованих оцінок.

Інтерес до даної проблеми дослідження обумовлено ще й тим, що в українській історіографії на сьогоднішній день немає єдиної узагальнюючої праці, яка б розкривала проблеми соціально-економічних чинників впровадження сільськогосподарських знань на основі розвитку ринкових відносин в аграрному секторі Поділля, в другій половині XIX на початку XX ст.

Все свідчить про те, що обрана тема дослідження має не тільки науково-пізнавальний характер, але й набуває практичного значення. Вона дає змогу, з одного боку, висвітлити одну із важливих, цікавих і малодосліджених сторінок історії подільського населення, а з другого, узагальнити досвід входження його в ринкові відносини, а також творчо застосувати його в період капіталізації сільського господарства на зламі XIX – XX століть, що є актуальним і сьогодні.

З іншого боку, актуальність обраної для дисертації теми визначається нагальною потребою переосмислити та узагальнити процеси розвитку економіки на Поділлі досліджуваного періоду під кутом зору впливу на формування і становлення ринкових відносин в другій пол. XIX - початку XX ст., кількісних і якісних змін у розвитку сільського господарства

на основі оволодіння знаннями нових технологій в сільському господарстві.

Практичною стороною актуальності теми дослідження є систематизація, узагальнення матеріалів з історії розвитку виробничої сфери в сільському господарстві та розподілу в Подільській губернії як з точки зору дії об'єктивних економічних законів, насамперед, ринкового механізму, так і впливу державного регулювання, яке виявлялося перш за все у створенні відповідної законодавчої бази. Питання співвідношення цих двох факторів є надзвичайно актуальним і для сучасної України. Сюди варто додати всю важливість вивчення і використання теоретичного і практичного досвіду становлення та розвитку мережі установ по розповсюдженню сільськогосподарських знань на Поділлі в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., для успішного здійснення економічних реформ у незалежній Україні.

Зв'язок з науковими програмами. Дисертаційна робота виконана відповідно комплексної програми «Соціально-економічні перетворення в українському селі у ХІХ – ХХ ст.: історичний аспект» (реєстраційний номер 0102V001683), яка розробляється науковцями кафедри історії України Національного університету біоресурсів і природокористування України (м. Київ).

Мета і завдання дисертації полягає у тому, щоб на основі вивчення масиву джерел та наукової літератури дослідити витoki та стан розвитку сільськогосподарської освіти; діяльність державних органів влади та місцевого самоврядування, громадського сприяння поширенню сільськогосподарських знань в процесі утвердження ринкових відносин у Подільській губернії в 60-ті рр. ХІХ – на початку ХХ ст.

Мета та завдання дослідження визначені з урахуванням стану наукової розробки проблеми:

- висвітлити передумови і форми еволюції сільськогосподарської діяльності на Поділлі після реформи 1861 року;

- охарактеризувати особливості впровадження сільськогосподарських знань в аграрній сфері Подільської губернії та їх впливу на розвиток сільського господарства;

- з'ясувати кількісні і якісні зміни в сільському господарстві на основі залучення нових технологій господарювання в 60-х рр. XIX – початку XX ст.;

- проаналізувати стан громадського сприяння поширенню сільськогосподарських знань серед населення Поділля;

- розглянути та проаналізувати заходи органів влади, органів місцевого самоврядування в розвитку громадської агрономії;

- охарактеризувати форми показової та практичної діяльності сільськогосподарських дослідних установ у визначений період;

- сформулювати відповідні практичні рекомендації щодо закріплення позитивних і подолання негативних явищ у впровадженні заходів.

Методологічні засади дослідження базуються на загальнонаукових принципах об'єктивності, історизму, системності, світоглядного плюралізму і діалектичного розуміння історичного процесу, неупередженого підходу до складних явищ суспільно-економічного життя.

Об'єктом дослідження є соціально-економічні відносини в аграрному секторі Поділля визначеного хронологічного періоду.

Предметом дослідження визначено шляхи і методи впровадження сільськогосподарських знань в аграрній сфері Подільської губернії у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. в умовах становлення і розвитку ринкових відносин.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з часу запровадження реформи 1861 р. і до початку Першої світової війни 1914 р., добу бурхливого розвитку капіталістичних відносин, що зумовило застосування раціональних форм господарювання на основі широкого залучення нових технологій того часу у досліджуваному регіоні.

Територіальні межі визначаються територіально-адміністративними межами Подільської губернії станом на ХІХ – початок ХХ ст. з відповідним поділом на 12 повітів. Дана територія є великим за розміром історико-географічним регіоном у складі України. Термін „Поділля” широко вживаний у науковій і краєзнавчій літературі. На цьому просторі нині розміщені вся Вінницька, частина Хмельницької області (західне Поділля до р. Збруч), окремі райони Кіровоградської, Миколаївської, Одеської областей та район Північного Придністров'я (східне Поділля). Для порівняння, в роботі широко використовувались документи та матеріали сусідніх регіонів України, насамперед, Волині та Київщини.

Методи дослідження визначаються характером теми, метою та особливостями джерельної бази, яка покладена в основу дисертації. Для розв'язання дослідницьких завдань використано історико-орівняльний, проблемно-хронологічний, статистичний, ретроспективний методи, поєднання яких сприяло вивченню усього комплексу аспектів, які пов'язані з науковою проблемою. Так, порівняльно-історичний метод дозволив проаналізувати різні

епохи з предметом дослідження і виокремити в ньому найбільш характерні риси, особливості і зміни, а отримані результати вивчати сьогодні. Засобами статистичного методу забезпечено систематизацію та аналіз економічних показників розвитку сільського господарства, промисловості й торгівлі на Поділлі, що забезпечило належну ілюстративність досліджуваної проблеми. Нерівномірність збереження джерел різних періодів дисертаційного дослідження змусило вдатися до ретроспективного методу, за допомогою якого на підставі більш пізніх за походженням джерел можна було реконструювати явища попереднього етапу. Використання даного інструментарію сприяло глибшому розкриттю існуючої наукової теми

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що *вперше* в історичному аспекті досліджено суть, напрями і шляхи впровадження сільськогосподарських знань в аграрній сфері Поділля в умовах утвердження ринкових відносин другої половини ХІХ – початку ХХ ст.;

удосконалено: завдяки аналізу широкого кола архівних джерел, наукових праць, матеріалів періодичних видань того часу, досліджено вплив виробничої і торгівельної сфери на розвиток громадської агрономії в умовах ринкової економіки, що є новим аспектом дослідження в сучасній українській історіографії;

отримано подальший розвиток вивчення особливостей, якісних і кількісних здобутків поширення фахових сільськогосподарських знань визначено одну з граней загальної наукової проблеми – ринкових змін в економічних відносинах та соціальній структурі в подільському регіоні.

До наукового обігу введено маловідомі оригінальні архівні матеріали Центрального державного історичного архіву України у

м. Києві, Державних архівів Київської, Житомирської, Вінницької, Хмельницької областей, Кам'янець-Подільського міського державного архіву.

На основі значного фактичного матеріалу сформульовано ряд принципових висновків щодо загального розвитку сільськогосподарської освіти в Подільській губернії через призму соціально-економічних процесів 60-х рр. XIX - початку XX ст. з проекцією на використання накопиченого досвіду впровадження сільськогосподарських знань.

Практичне значення роботи полягає у тому, що фактичні матеріали, теоретичні положення та висновки дисертаційного дослідження можуть бути використані при написанні узагальнюючих праць з історії України, суміжної проблематики історико-економічного характеру, в підготовці та розробки спецкурсів з аграрної історії у вищих та середніх навчальних закладах освіти, для складання пропозицій і рекомендацій з проблем впровадження сільськогосподарських знань на основі дорадництва.

Теоретичне значення дисертації полягає в обґрунтуванні загальних закономірностей розвитку сільського господарства на основі залучення наукових та практичних розробок в усіх галузях сільськогосподарського виробництва на основі ринкових відносин та визначенні ряду особливостей, обумовлених соціально-економічними станом Поділля.

Апробація роботи. Загальна концепція та результати досліджень апробовані шляхом обговорення та рекомендації до захисту дисертації на засіданні кафедри історії України Національного університету біоресурсів і природокористування України. Окремі положення викладені та обговорені на Міжнародній науковій конференції присвяченій 90-річчю

Кам'янецької доби УНР (Кам'янець-Подільський, січень 2009 р.), Всеукраїнській науковій конференції “Гуржіївські історичні читання (Черкаси, вересень 2009 р.), VIII Всеукраїнському симпозиуму з проблем аграрної історії (Черкаси, вересень 2010 р).

Публікації. Основні положення і результати дослідження опубліковано у 5-ти наукових працях, з них 3 - у фахових виданнях, 1 – у колективній монографії, 1 – в іншому виданні.

Структура дисертації обумовлена метою і завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури. Загальний обсяг дисертаційної роботи - 160 сторінок, повний обсяг – 190 сторінок, список використаних джерел і літератури складає 323 найменування.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА

1.1. Етапи наукової розробки проблеми

Історична література, яка розглядає проблематику даної теми досить різноманітна. При визначенні ступеня розробки проблеми дослідження, на нашу думку, можна виділити три основні періоди. А саме: перший період – з початку ХХ століття до початку 20-х років; другий період – з початку 20-х років до 1991 року; третій період – з 1991 року по 2010 рік; окреме місце займають праці, опубліковані представниками української діаспори за кордоном.

Перший період, в якому визначились проблеми дослідження даної теми почався в ході соціально-економічних перетворень в аграрному секторі другої пол. ХІХ ст. і тривав до початку 20-х років. Наукові розвідки були присвячені таким основним проблемам: аналіз соціально-економічного становища українського селянства на рубежі ХІХ – ХХ століть, вивчення історії виникнення й діяльності сільськогосподарських громадських організацій, дослідження ходу і наслідків столипінської аграрної реформи.

У 1905 році зростає науковий інтерес до аграрного питання, що призвело до появи ряду публікацій з цієї проблеми [148]. Автори статей, опублікованих у цьому збірнику, розкривали суть аграрної проблеми в Росії та намагались запропонувати шляхи її розв'язання.

Перші результати досліджень соціально-економічного становища українського селянства були опубліковані у статтях М. Порша в журналі “Україна” у 1907 році [243; 244]. В яких автор, використавши офіційні статистичні дані, зробив перші спроби наукового аналізу розподілу земельної власності між станами

українського суспільства, динаміки процесу соціальної диференціації серед селян українських губерній, наявних резервів земель для задоволення земельного голоду в Україні.

Незабаром після закінчення першої революції в Російській імперії з'явилися роботи, в яких було зроблено спробу узагальнити селянські вимоги щодо земельної реформи (на основі вивчення звернень селян в офіційні державні органи, до депутатів Державної Думи і т.п.), а також аналізу того, як ці вимоги були враховані політичними партіями, представленими в Думі [245]. Зрозуміло, що автор, представник ліберальної буржуазії, висвітлював проблему з вузько-партійної точки зору, але слід відзначити, як позитивний момент, введення в науковий обіг великої кількості документального матеріалу (вироки, листи, звернення українських селян, виступи депутатів, матеріали думських фракцій). Певні аспекти проблеми розглядав у своїй публікації й С.Л. Маслов [251].

Цінним матеріалом для досліджуваної проблеми є праця А.І. Ярошевич, який у своїй роботі [318] проаналізував соціально-економічні аспекти аграрної реформи 1906 року, переваги та недоліки виділення селян на хутір і, що було особливо цінним, зробив це на матеріалі українських губерній.

Публікація С. Прокоповича [277] була присвячена стану аграрного питання на початку століття та заходам уряду щодо його вирішення. Спираючись на вже відомий фактичний матеріал, автор негативно оцінював селянські розрухи і вітав утихомирюючу, на його думку, роль Всеросійського селянського союзу.

Важливим джерелом для написання дисертації стала робота М. Кушніра, в своєму дослідженні [234] він зробив спробу проаналізувати соціальне розшарування українського селянства

станом на 1913 рік, діяльність Селянського Банку, а також деякі аграрні програми, що були висунуті демократичними партіями: націоналізацію, муніципалізацію, соціалізацію. Слід відзначити, що даний аналіз було здійснено з точки зору прогресивної української інтелігенції.

В цей період з'явилися публікації, в яких автори намагалися проаналізувати і обґрунтувати необхідність впровадження сільськогосподарських знань у селянському середовищі. Це були в основному публікації в періодичних часописах [97; 98; 112; 113; 114]. Дані роботи були присвячені аналізу стану сільськогосподарського виробництва Поділля, зокрема, розглядалися окремі аспекти застосування новітніх технологій в сільському господарстві того часу [92; 99; 100; 106].

Під час, визначеного нами, першого періоду були також опубліковані роботи присвячені діяльності сільськогосподарських товариств. При цьому велика увага приділена споживчій кооперації та ролі аматорів кооперативного руху як у пропаганді самого руху, так і необхідності впровадження спеціальних, фахових знань в розвиток сільськогосподарської кооперації [93; 129; 130; 253].

Аналіз наукової, науково-популярної і методичної літератури з історії кооперативного руху і в його складі споживчої кооперації в Росії, з тому числі на Поділлі, яка з'явилась у другій половині XIX та перші XX ст., свідчить, що в цей час лише формувалися не тільки наукові засади, й практичне обґрунтування кооперативізму. На цьому етапі дослідження кооперації стосувались історії кооперативного руху в Західній Європі та Російській імперії. Що ж стосується вивчення історії Подільської кооперації то її засновниками виступили здебільшого місцеві подвижники руху та краєзнавці: В. Ворніков [100], Й.

Волошиновський [97; 98], Ренінг [282], Е. Бржосніовський [163] та інші. Але вони в основному тільки започаткували процес практичної організації і створення споживчих товариств і не вдавалися до глибокого наукового аналізу. У повітах губернії більшого поширення набула книга "Селянські споживчі крамниці" одного з організаторів прототипів кооперативів - селянських громадських крамниць П. Окулова [277]. Це фактично перша публікація на Поділлі про організацію зародкової форми майбутньої кооперації. Вона відіграла позитивну роль у розробці першого статуту товариств і слугувала тривалий час теоретичним і методичним матеріалом для організаторів кооперативного руху в регіоні, стала предметом його вивчення. Зокрема, про цю книгу писали в історичних нарисах про кооперацію В. Ворніков [99; 100], М. Аліман, С. Бабенко та інші дослідники [150].

На початку ХХ ст. з'явилися нові наукові монографії і розвідки про сільськогосподарські товариства, які несли в собі вплив таких соціально-економічних подій, як економічна криза 1893-1902 рр., демократизація суспільства внаслідок революції, сприяли поширенню кооперативних спілок. У цей час пожвавився інтерес представників місцевої інтелігенції до дослідження історії сільськогосподарського виробництва [159; 163;].

Центром дослідження сільського господарства в Україні був Харків. Його вчені та підприємці, які об'єдналися ще в другій пол. ХІХ ст. мали наукову школу. Про її тривалу діяльність свідчить важлива узагальнююча публікація А. Богомолова „Література для вивчення сільської кооперації“, вміщена у збірнику "Справочная книга для сельских товариществ" [288], яку опублікувало Харківське товариство сільського господарства при губернському земстві. Автор пропонував для ознайомлення перелік книг, статей, інших джерел, які виходили на початку ХХ

століття. Їх вивчення дає змогу досліднику знайти відомості про організацію сільськогосподарського виробництва не тільки на південних землях, Поділлі чи Слобожанщині, а й в інших районах України. Назване джерело допомагає простежити тенденції зміни тематики хронологічної послідовності, а також збільшення темпів випуску книг. Якщо з 1900 по 1905 рр. кількість книг і брошур, які з'явилися в Україні, не перевищувала одної - двох назв у рік [288, с.265], то уже у 1907 р. їх з'явилось - п'ять [276, с.267], у 1908 р. — одинадцять [276, с.269], у 1909р.- шістнадцять [288, с.271), а у 1910-1911 рр. — до 20 - ти найменувань видань різних авторів [288, с.277].

Історіографія проблеми включає й праці дослідників інших країн. Серед російських науковців, які у 1900-1911 рр. займалися проблемами сільського господарства найбільш відомими в Україні були праці І. Озерова [265], О. Чупрова [309], М.Каблукова [212], О. Фортунатова [302; 303], С. Прокоповича, які уже тоді здобули і науковому світі Європи як теоретики та дослідники історії сільського господарства, зокрема, місця і ролі в ній кооперації. Так, С. Прокопович окреслив теоретичні засади спілчанського руху у праці "Кооперативний рух в Росії. Його теорія і практика" [276]. Робота В. Країнського "Община і кооперація. Нариси з історії селянського господарства у Західній Європі та Росії", присвячена специфіці і темпам розвитку сільськогосподарської споживчої кооперації в європейських країнах порівняно до Росії. Він здійснив порівняння систем правового забезпечення кооперативного руху на селі в зарубіжних країнах та Росії [229]. О. Чупров в своїй публікації "Вплив хлібних цін та врожаїв на переміщення власності" [309], вмістив оригінальні спостереження і давав слушні поради селянам щодо організації свого виробництва.

М. Каблуков на початку ХХ ст. в книзі "Дрібне господарство і кооперація", розглянув теоретичні і практичні аспекти організації селянського господарства, ознайомив читачів з особливостями отримання кредитів дрібними артілями. Значна увага в роботі надається порівнянню переваги сільського кооперативного виробництва на прикладі отримання врожайності у господарствах Бельгії, Німеччини, Франції, Австрії [211].

Московський учений О. Фортунатов належав до організаторів видання і авторів відомої сільськогосподарської енциклопедії. Після своєї відомої книги "Підсумки економічного вивчення Росії" [302], на початку ХХ ст. вийшла не менш відома його книга "Курси з кооперації. Про вивчення кооперації" [303], яка була популярна і вивчалася в губерніях, зокрема в Подільській. О. Фортунатов більшу увагу приділяв історії розвитку та поширенню кооперативних знань, методології і методиці самоосвіти спілчан.

Значне місце серед дослідників сільського господарства того періоду належить О. Чаянову [306]. Об'єктом наукового дослідження О.В Чаянова було не абстрактне, а конкретне селянське господарство. У зв'язку із цим і побудована його теорія кооперації, яка була спрямована на зміцнення економічних підвалин дрібнотоварного виробництва, визначення його ролі і місця в системі ринкових відносин. Чаянов розглядав кооперацію як систему підприємств і водночас форму соціального руху. Кооператив, на його думку, це насамперед союз господарств, у якому дрібне трудове селянське господарство залишається непорушним. Кооперація - це передусім співпраця окремих виробників, які лише делегують ту частину господарських справ, де колективна форма господарювання ефективніша від дрібної - індивідуальної. Сільськогосподарський кооператив, вважав

Чаянов, має бути додатком до селянського господарства, обслуговувати його, а не руйнувати усталений уклад життя. Акцентувалося, що селянська кооперація є своєрідним і водночас досконалим варіантом селянського господарства. Вона допомагає дрібному товаровиробнику не руйнувати своєї індивідуальності, а виділити ті елементи його діяльності, які в об'єднанні зусиль мають переваги над дрібним господарством.

Учень та послідовник О.Фортунатова, О.Чаянов відзначався як теоретик громадської агрономії, він засновник організаційно-виробничої наукової школи. До неї входили відомі українські науковці К. Мацеєвич [253], П. Маслов [249], Н. Макаров [246].

Новий етап у розвитку історіографії з проблем впровадження сільськогосподарських знань в Україні в 1910-1915 рр. започаткував М. Туган-Барановський. В 1912 р. він видав збірник лекцій "Про економічну природу кооперативів та класифікації їх", який користувався попитом серед читацького загалу [296]. Його наступна узагальнююча праця "Соціальні кооперації" була популярною серед учених і громадськості, в книзі М. Туган-Барановський уперше зробив науковий аналіз природи кооперативного підприємства, його ролі у ринковій економіці. Він визначав кооператив, як однією з форм самозахисту від несприятливих умов господарювання. Монографія вченого цінна тим, що містить фактологічний матеріал з різних регіонів імперії, зокрема Подільського [297].

Дисертантка вважає цінними для досліджуваної проблеми праці, які вийшли напередодні першої світової війни в Україні та її регіонах були досить популярними книги з історії сільського господарства таких авторів, як: В. Зельгейм [197], О. Челінцев [308], А. Євдовкімов [191], А. Кауфман [217] і таких відомих дослідників сільськогосподарських спілок на

західноукраїнських землях як С. Смаль-Стоцький [285], Л. М. Кордуба [227], М. Литвинович [239], І. Витанович [170], А. Качор [219], А. Жук [110], В. Доманицький [185], І. Петрушевич [269] у яких містяться факти про роботу спілок у Наддніпрянщині. Вони вели листування із а також активно співпрацювали з ентузіастами новаторського руху в сільському господарстві Подільської губернії. Зокрема, діяч подільського кооперативного руху Й. Волошиновський листувався В. Доманицьким, подавав у своєму часопису "Світова зірниця" надіслану йому статтю про роботу галицьких кооператорів [97]. Ця співдружність принесла чимало користі подолянам і стала прикладом наукової інтеграції на практиці. Варто зазначити, що в цей час у працях учених здебільшого пропагується зарубіжний досвід. За його прикладом, И. Волошиновський, у своїх працях роз'яснював кооперативні засади роботи, матеріали з'їздів, досвід кращих місцевих спілок, а також пропагував зарубіжний. Уперше спробував узагальнити історичний досвід діяльності кооперації у розгорнутій аналітичній статті В. Ворніков [99; 100], Р. Ренінг подав додаткові цікаві відомості про участь земства в сільському господарстві Поділля [282].

До наступного, другого, періоду можна віднести дослідження, які проводилися істориками, з початку 20-х років до 1991 року. Характерною рисою даного періоду було посилення домінуючої ролі більшовицької партії у всіх галузях політичного та соціально-економічного життя. Але, слід зазначити, що протягом 20-х років історична наука ще мала можливість вивчати і публікувати різні точки зору на ту чи іншу проблему, що пояснюється впровадженням нової економічної політики.

До публікацій названого періоду можна віднести статтю "Русское землеустройство" А.А. Кофода, в минулому чиновника

Департаменту державного земельного майна, опубліковану в збірнику “История хозяйства России в материалах и документах” [228], в якій автор обґрунтував необхідність столипінської аграрної реформи з агротехнічної точки зору, показав переваги та проаналізував наслідки цієї реформи, доводячи необхідність впровадження ринкових відносин в аграрному секторі.

В 20-х роках з’явилась низка праць, в яких автори намагались зробити комплексний аналіз економічної ситуації, яка склалася в сільському господарстві Російської імперії на початку ХХ століття [254], включаючи наслідки реформи 1861 року, орендні ціни, ціни на землю та сільськогосподарську продукцію, у тому числі і на європейських ринках, соціальну диференціацію селянства, дії царського уряду по реформуванню аграрного сектору та помилки, допущені в ході реформ. Але, на нашу думку, С.М. Дубровський в своїй роботі зробив спірні висновки щодо мети урядової аграрної реформи, яку він визначив однозначно як “пролетаризацію селянства” [189, с. 131].

Об’єктивну оцінку економічного стану селянського господарства на початку ХХ століття ми можемо отримати ознайомившись з монографією О.Г. Шліхтера “Селянське господарство напередодні 1905 року” [311], в якій автор зробив спробу комплексного статистичного аналізу селянського господарства в Україні на початку минулого століття, що необхідно було зробити, на його думку, для розуміння суті аграрного питання.

Досить цікавою є праця М. Гуревича, в якій він розглядає причини голоду 1921 р., при цьому порівнюючи стан організації сільськогосподарського виробництва, впровадження сільськогосподарських знань, умови господарської діяльності селян до 1916 р. з початком 1923 р. [180].

Серед публікацій 20-х років в основному з'являлися роботи, в яких обґрунтовувалась необхідність розвитку ринкових засад в сільському господарстві. Цей напрям в аграрній економіці започаткували прихильники вже вище згаданої – організаційно-трудої школи: О. Чайнов, О. Челенцев, М. Макаров, яка сформувалася на початку ХХ ст.

На Поділлі у вказаний період, а саме у 1921 р. утворилось Кам'янець-Подільське наукове товариство при Українській академії наук зі власним друкованим органом, де публіковалися праці присвячені проблемам сільськогосподарської освіти, слід зауважити, що товариство співпрацювало з Кам'янець-Подільським сільськогосподарським інститутом, який утворився в наслідок реорганізації сільськогосподарського факультету Кам'янець-Подільського державного університету [214].

Новий етап в українській історіографії почався у кінці 20-х – на початку 30-х років були опубліковані спеціальні роботи з історії українського села. У праці В. Качинського [218], показано становище селян і сільськогосподарських робітників, процес соціальної диференціації серед селянства України та їх боротьбу в 1905 – 1907 роках за реалізацію своїх вимог спрямованих на реформування земельних відносин. У монографії Є.А. Мороховця було досліджено питання про організацію діяльності соціал-демократів серед українських селян [261]. В цих працях події на селі на початку ХХ ст. розглядалися суто з політичних, класових позицій, тому в них була певна упередженість з погляду сьогодення.

На початку 30-х років були опубліковані роботи науково-популярного публіцистичного характеру, в яких автори, в основному, виконували соціальне замовлення, критикуючи контрреволюційний, на їхню думку, характер діяльності

більшості сільськогосподарських громадських та політичних організацій, навчальних закладів в тому числі і аграрного профілю. Про це яскраво свідчить доля вищих навчальних і наукових закладів Подільського краю: Кам'янець-Подільського інституту народної освіти, Кам'янець-Подільського інституту технічних культур, який готував агрономів та Кам'янець-Подільського науково-дослідного інституту птахівництва викладацький та науковий склад котрих був майже весь репресований, тому у 1935 р. ці заклади взагалі припинили своє існування [193; 214].

В результаті піходу з суто класових позицій в середині 30-х років в радянській історіографії практично припинилася робота над тематикою, пов'язаною з дослідженням аграрної історії періоду становлення ринкових відносин вкінці XIX – поч. XX ст. Науковий пошук поза рамками схеми короткого курсу історії ВКП(б) став неможливий з точки зору плюралізму думок.

У період 30-х – 50-х років основна увага істориків була зосереджена на вивченні аграрної програми Російської соціал-демократичної робітничої партії (більшовиків). Наприклад, роботи А.Н. Лопаткіна та А.А. Вороновича [243; 171].

До п'ятдесятиріччя першої російської революції було підготовлено ряд монографій, збірників статей, документів і матеріалів щодо ставлення більшовицької партії до аграрного питання та селянства. Особливої уваги, на нашу думку, заслуговує праця Ф.Є. Лося [244], у якій розглядалися соціально-економічні передумови і хід революції 1905 – 1907 років в Україні. Велика увага була приділена селянському руху, автор навів численні факти діяльності РСДРП серед селян, приклади утворення організацій Всеросійського селянського союзу, селянських страйкових комісій, які ставили за мету необхідність

реорганізації аграрних відносин та подальшому реформуванню сільського господарства.

Спеціальна робота М.Н. Лещенка [237] була присвячена історії селянського руху в Україні у 1905 – 1907 роках. Для досліджень Ф.Є. Лося і М.Н. Лещенка було характерним введення в обіг великої кількості нового архівного матеріалу. Однак питання про діяльність політичних партій на селі зводилось до показу фактів роботи РСДРП, переважно більшовиків. Ігнорування позицій інших політичних партій з аграрного питання було зумовлено тим, що на той час в радянському суспільстві утворилась монопартійна система.

Певне значення для з'ясування окремих аспектів проблеми стала праця Е.І.Кирюхіної [221], яка була присвячена діяльності Всеросійського селянського союзу. В ній було показано процес зародження даної організації, боротьбу на установчому та делегатських з'їздах по виробленню резолюцій з основних соціально-економічних та політичних питань, діяльність керівних органів та місцевих організацій діяльності Всеросійського селянського союзу, наведено численні факти, які свідчили що ліберали, есери, меншовики, члени українських національних партій працювали в місцевих організаціях діяльності Всеросійського селянського союзу. У цьому авторка бачила спроби використати різними політичними партіями в своїх інтересах селянські організації.

У 50-х роках з'явився ряд досліджень з історії селянства в певні періоди в окремих регіонах України [175]. У цих дослідженнях мало приділялося уваги вивченню впливу впровадження сільськогосподарських знань в аграрну сферу на початку ХХ століття. Хоча, слід визнати, що названі публікації

містили досить значний фактичний матеріал, соціально-економічного становища селянства.

Таким чином, аналіз наукової літератури свідчить, що питання аграрних перетворень у визначений нами період висвітлювалося з точки зору місця і ролі в ньому однієї політичної партії, не зважаючи на те, що тут мало місце існування інших складових, не тільки політичних течій, партій, а й громадських рухів, сільськогосподарських товариств, органів місцевого самоврядування та окремих людей.

Для періоду 60-80 рр. характерно збільшення обсягу і масштабу досліджень вказаної теми, відбувалося накопичення великої кількості фактичного матеріалу, було опубліковано ряд ґрунтовних монографій по окремим проблемам впливу соціально-економічних чинників на розвиток сільського господарства України, але в оцінці подій автори змушені були залишатись на позиціях офіційної ідеології, виконувати замовлення правлячої комуністичної партії [243; 274]. Пануюча комуністична ідеологія перешкоджала об'єктивному висвітленню питання, тому наукові розробки не позбавлені тенденційності.

У зазначений період продовжується вивчення селянського руху по регіонам України. Так, наприклад, монографія І.М. Рєви [280] містить аналіз наслідків реформи 1861 року, розподілу землі між різними станами тогочасного суспільства, процесу соціального розшарування селян, орендних відносин на селі, зроблено висновок, що общинне землеволодіння було гальмом у розвитку сільського господарства. Автор також вивчив форми і методи боротьби селян за покращення свого становища, розглядав селянські виступи з точки зору взаємодії з робітничим рухом, наявності чи відсутності керівної ролі пролетаріату.

М.Н. Лещенко у своїй монографії “Українське село в революції 1905 –1907 рр.” на великій джерельній основі показав зміни, що відбулися у землекористуванні з 1861 по 1905 рік, характерні особливості селянського руху в Україні. Було наведено факти утворення і діяльності селянських організацій, зроблено приблизні підрахунки організацій Всеросійського селянського союзу, які діяли в Україні. На наш погляд, автор мало приділив уваги роботі по поширенню сільськогосподарських знань в селянському середовищі. [238]. До того ж з наведених фактів автор помилково українське селянство на два полюси – так званих “куркулів” та “сільських пролетарів”, хоча насправді соціальна палітра українського села на початку ХХ століття була значно ширша [228, с. 61].

У даний період були опубліковані ряд досліджень, що вивчали столипінську аграрну реформу. Такою, наприклад, була робота Ф.Є. Лося і О.Г. Михайлюка [244; 259], в якій автори навели велику кількість статистичних даних щодо наслідків урядової аграрної реформи, діяльності Селянського банку, переселенської політики царизму, як в цілому по Україні, так і по окремим губерніям. Загальна оцінка урядової аграрної реформи була дана авторами негативна, як каталізатора розвитку капіталізму на селі.

Вивчення історії селянського руху в Україні з початку 60-х років проходило на основі залучення нових архівних джерел та використання статистичного методу досліджень. Соціальна боротьба, наслідки урядової аграрної реформи, утворення селянських організацій розглядалися в працях М.Н.Лещенка, О.Г. Михайлюка, І.М. Реви, Л.Т. Сенчакової та інших дослідників [236; 259; 280; 284; 293].

Напрацьований науковий матеріал по темі знайшов відображення в узагальнених академічних виданнях 60-х – 80-х років [204; 205; 206; 208], в яких враховувалися особливості суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку в Україні в процесі зміни політичної та економічної системи.

Зміни в підходах, щодо дослідження даної проблеми, припадають на другу половину 80-х років, коли, разом із процесом загальної демократизації суспільного життя, для вчених відкрилася можливість працювати в закритих раніше фондах, вивчати і вводити в науковий обіг невідомі до цього документи і матеріали.

З 1991 року починається новий період вивчення даної тематики. Для нього є характерним повернення до об'єктивного аналізу особливо в тому, що стосується розширення джерельної бази і тематики досліджень, розробка нових підходів до вивчення даної проблеми. Але відсутнє комплексне дослідження, яке б включало в себе: вплив соціально-економічних чинників на поширення сільськогосподарських знань в середовищі українського селянства в кінці XIX на початку XX століть, участі в цьому процесі громадських рухів та інших організацій.

В цей період з'являються дослідження С.В. Сусорова, В.І. Доморослого, О.М. Федькова [322; 319; 323], об'єктом вивчення яких були окремі політичні партії чи громадські організації. Позитивною ознакою, вказаних дисертаційних досліджень, було те, що вони вивчали діяльність українських політичних організацій або місцевих організацій загальноросійських партій, розглядаючи частково й аграрні аспекти їх програмних документів.

На початку 90-х років під редакцією В.П. Горшкова була опублікована колективна монографія [268], яка висвітлювала

діяльність політичних партій, соціальних груп та громадських рухів України на початку ХХ століття у вирішенні соціально-економічних проблем села.

В цьому контексті значний інтерес серед науковців викликає діяльність та функціонування просвітницьких товариств в окремих регіонах України в другій половині ХІХ – початку ХХ ст.. Значною мірою він обумовлений бажанням учених з'ясувати насамперед особливості діяльності губернських та міських “Просвіт”. Проте окреслена проблема нашого дослідження ґрунтовно та всебічно не розглядалася. В українській історіографії майже відсутні праці, в яких докладно висвітлювалася історія сільських осередків по поширенню сільськогосподарських знань в середовищі селян.

130-річчю заснування товариств “Просвіта” присвячений збірник матеріалів і документів “Просвіта”: історія та сучасність (1868–1998)”. У вміщених в ньому публікаціях всебічно висвітлена діяльність просвітницьких осередків, у тому числі сільських, в умовах самодержавства і після його повалення. У збірнику міститься інформація про функціонування “Просвіт” у минулому і сьогодні, наводяться маловідомі факти з історії Київського, Подільського, товариств, сільських громад та діяльності окремих просвітян [242].

До 90-річчя утворення Подільської “Просвіти” вийшов у світ науковий збірник “Проблеми духовного і національного відродження на Поділлі”, у якому стисло подано історію товариства. Серед матеріалів, уміщених у збірнику, варто відзначити статті В. Лозового [240; 241; 242], В. Мацька, П. Маліша [255] та інших. Автори безпосередньо торкнулися історії заснування Подільської “Просвіти”, акцентували увагу на активних діячах просвітницького руху. Дослідниками до

наукового обігу було введено багато нових фактів, прізвищ просвітян. Водночас поза увагою вчених залишалося питання щодо сприяння сільських осередків в поширенні роботи, спрямованої на впровадження здобутків агротехнологій, елементарних економічних та сільськогосподарських знань.

Досліджуючи роль сільських просвітницьких осередків Правобережжя в національно-культурному відродженні України (1905–1914 рр.), передумови виникнення просвітницьких осередків та діяльність просвітницьких товариств у добу революції 1905–1907 рр. і особливості діяльності сільських “Просвіт” у період з 1908 по 1914 рр. в своєму дисертаційному дослідженні Кучеров Г.Г. [320], обійшов увагою участь товариств в економічному житті Подільського краю.

Про 90-ті роки ХХ – початок ХХІ ст. можна говорити як про період посилення уваги історичної науки щодо регіональних досліджень генезису ринкової економіки в Україні. Зокрема, досить пильно досліджувався розвиток кооперації другої половини ХІХ – початку ХХ ст. [248]. У працях ряду авторів простежується новий, порівняно з радянською історіографією, погляд на кооперацію як важливу складову економіки країни, що надзвичайно стимулювала дрібне виробництво. Питанням ринкових перетворень в аграрному секторі України досліджуваного періоду присвячені публікації Ю.П.Присяжнюка [138], М.А. Якименко [299;300], В.В. Головченка [182], та інших науковців. Не залишились поза уваги історичних досліджень і питання соціальних змін, пов’язаних з розвитком ринкових відносин в економіці, що відбувалися в регіонах України у названий час. Зокрема, аналіз таких явищ у сільськогосподарському виробництві Правобережної України, у тому числі Подільської губернії, кінця ХІХ – початку ХХ ст.

представлений у монографії Т.І. Лазанської „Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики ХІХ ст.)” [125].

Певні аспекти досліджуваної теми пов’язані із становленням сьогоденішнього прототипу фермерського господарства краю на межі ХІХ – ХХ ст., та зміни у соціальній структурі села Правобережжя під впливом ринкових відносин поширюється інтерес відомих українських науковців, як А.Я.Криськова [231], І.В.Бондаренка [161], А.О. Михайлика [259]. Узагальнив проблему впливу ринкових умов на розвиток інтенсивних селянських господарств в Україні і, зокрема на Поділлі, сучасний історик В.В. Нечитайло в монографії „Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність” [262]. Результати цих досліджень певною мірою знайшли узагальнення в матеріалах Всеукраїнської наукової конференції „Фермерські господарства на Поділлі: історична ретроспектива і сучасний стан” [263].

На даний період припадає поява наукових досліджень, орієнтованих на вивчення історії виникнення, розвитку, теоретичних засад галузевої наукової думки. Цими дослідженнями займається Центр історії аграрної науки, створений при Центральній (з жовтня 2003 року Державній) науковій сільськогосподарській бібліотеці Української академії аграрних наук. Центром започаткована історико-бібліографічна серія “Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії” [168].

Серед сучасних публікацій заслуговують на увагу дослідження істориків Національного аграрного університету м. Києва. З проблем аграрної історії опублікована монографія Коломійця С.С. [225], в якій вперше в українській історичній

літературі на основі широкого кола документальних джерел розкривається історія формування української моделі розвитку сільського господарства. Визначені концептуально-теоретичні аспекти української моделі форм власності і господарювання в аграрному секторі: по-перше, йдеться про узаконення прав справжнього господаря землі, селянина; по-друге, відмову від екстенсивної експлуатації природних ресурсів і підвищення рівня власної інтенсивної праці хліборобів; по-третє, важливо впровадити таку модель, яка здатна забезпечити стабільне вирішення продовольчої проблеми в країні і в той же час сприяти вирішенню соціально-економічних проблем селянства. Значну увагу вчений приділив витокам аграрної освіти та науки в Україні, визначено основні етапи становлення сільськогосподарської освіти, дана характеристика сільськогосподарським освітнім установам які існували в Україні з найдавніших часів до кінця ХІХ ст. [225, С. 77 - 92].

Також, слід відзначити ґрунтовну колективну працю науковців університету біоресурсів і природокористування України, в якій науково обґрунтовані основні проблеми становлення і розвитку аграрної освіти та науки в Україні з найдавніших часів і до сьогодення [257]. У монографії розглянуті певні етапи розвитку освіти і науки від народних знань про природу та освоєння довкілля до формування освітніх та наукових установ аграрного профілю в сучасній Україні.

Результати досліджень істориків Інституту історії НАНУ, Національного університету біоресурсів і природокористування України, ряду вищих навчальних закладів з вказаної проблеми висвітлені у колективних монографіях Панченка П.П., Шмарчука В.А Каденюка О.С., Коломійця С.С, Завальнюка О.М., Рибачка І.В. [267; 214; 194; 225].

Конкретизуючу роль в дослідженні різних соціально-економічних аспектів розвитку ринкових умов у сільському господарстві регіонів України, зокрема у XIX – на початку XX ст., відіграють щорічні конференції, симпозіуми і сесії істориків-аграрників, які скликаються на базі Черкаського національного університету, доповіді яких публікуються в їх наукових збірниках „Український селянин,” Гуржіївські історичні читання - щорічний збірник наукових праць, присвячених члену-кореспонденту АН УРСР І.О. Гуржію.

Автономно від української історіографії розвивалося зарубіжне українознавство, за кордоном публікувалися досить ґрунтовні роботи з історії суспільно-економічних відносин в аграрній сфері України кінця XIX - початку XX століття [260; 298].

О. Мицюк [260] опублікував у 1925 році роботу, в якій зробив узагальнюючий аналіз аграрної політики в Україні на протязі досить тривалого періоду. Позитивним в даній публікації було те, що автор, використовуючи багатий статистичний матеріал, спробував прослідкувати динаміку змін чисельності різних категорій українських селян на протязі вказаного періоду, визначити такі поняття, як “харчова норма”, “споживча норма”, “трудова норма”, “капіталістичне селянське господарство” для кожного регіону України.

Слід відзначити ґрунтовну працю І. Витановича, присвячену розвитку кооперативного руху [170]. У цій фундаментальній роботі було досліджено економічне становище українського селянства, політичні та соціально-економічні передумови виникнення українського кооперативного руху (1 і 2 глави); історію розвитку, основні форми кооперації в Україні, значення кооперативного руху для українських селян (3 глава); на основі

конкретного фактологічного матеріалу зроблено, кількісний і якісний аналіз, по губерніях, кооперативних організацій; окремо вивчено форми сільськогосподарської кооперації, а також сформульовано загальний висновок про те, що головною підвалиною української кооперації від початку її виникнення було селянство.

Помітний внесок, на нашу думку, у вивченні визначеної нами наукової проблеми дослідження, зробили Тарас Гунчак та Роман Сольчаник, опублікувавши свою книгу “Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті” [298].

Отже, аналіз історіографічної бази щодо впливу соціально-економічних чинників на поширення сільськогосподарських засвідчує, що хоча названа проблематика не обійдена певною увагою вчених, проте досі так і не створено наукових праць, які б узагальнили творчі надбання багатьох поколінь дослідників і висвітлили регіональні особливості соціально-економічного розвитку Поділля другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

1.2. Характеристика та класифікація джерел, методологічні засади дослідження

Джерельна база даного дослідження складається з архівних та опублікованих документальних матеріалів, які за походженням і характером інформації можна поділити на такі головні групи: архівні документи; опубліковані документальні і статистичні джерела; матеріали періодичних видань ХІХ – початку ХХ ст.

До першої групи джерел належать документи і матеріали державних архівів України, які висвітлюють соціально-економічні відносини на території Подільської губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст., характеризують зміни у

сільськогосподарському виробництві під впливом розвитку економічних і соціальних відносин.

Документальні свідчення з названої проблематики, опрацьовані й використані в дисертаційній роботі, почерпнуто з фондів Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (ЦДІАУК). Зокрема, матеріали щодо загального стану економіки, соціальних відносин Південно-Західного краю містяться у фонді „Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора” (ф.442). Важливими є справи, що містять звіти губернаторів Київщини, Поділля і Волині, датовані різними роками і які подають досить детальні загальні огляди соціально-економічного стану кожної з названих губерній. Матеріали сховища також характеризують окремі напрямки економічних відносин Подільської губернії другої половини ХІХ - початку ХХ ст., не обмежуючись висвітленням аграрного сектору економіки регіону, матеріали фонду містять цікаві факти щодо промислових об'єктів краю, товарно-грошового обігу, розвитку сільських ремесел.

До документів, у яких відображені більш вузькі напрямки господарського життя краю, відноситься інформація, що зберігається у справах (фф.274, 301), що дозволило більш глибоко з'ясувати особливості розвитку сільського господарства Поділля і порівняти з показниками сусідніх губерній: Київської і Волинської на межі ХІХ - ХХ ст. Перш за все мова йде про значення кооперації у справі залучення широких верств населення у торгівельно-підприємницьку діяльність, досвід земств у вирішенні соціально-економічних проблем життя тогочасного українського суспільства, інші питання. Найбільш вичерпна інформація про діяльність просвітницьких осередків Правобережної України міститься саме у цих у фондах. Матеріали

цих фондів дають відомості про участь просвітян у сільських сходах, проведення агітації селян, розповсюдження серед населення літератури, друкованої продукції фахового спрямування. Багато справ фонду присвячено звинуваченню активних осіб у тому, що вони давали об'єктивну оцінку становищу селян в інших країнах світу, закликали до невиконання наказів влади, критикували політику царизму в галузі аграрних відносин тощо.

Інформація більш вузького спрямування знаходиться у справах, які відображають діяльність кооперативних господарсько-громадських організацій. Що надало можливості, водночас, глибше з'ясувати деякі аспекти розвитку економічних відносин південно-західних українських губерній, регіональні особливості Подільського краю.

Окремі матеріали щодо економічного стану Подільської губернії використані з фондів Кам'янець-Подільського міського державного архіву „Подільський цивільний губернатор ” (ф. 228) та „Подільське губернське правління (ф.227), „Подільська казенна палата” (ф.226). Вивчення документів цих фондів дозволило ввести в науковий обіг нові і маловідомі документи економічного характеру, проаналізувати на базі архівних джерел аспекти соціально-економічного життя регіону, докладно з'ясувати вплив ринкового механізму на динаміку сільськогосподарського виробництва, визначити соціально-економічні чинники впровадження сільськогосподарських знань в аграрному виробництві. Дослідження справ названих фондів дають можливість висвітлити діяльність просвітницьких осередків у досліджуваній період. Так, у фонді 228 подана об'єктивна інформація про роботу подільської “Просвіти”, бібліотек-читалень – центрів просвітництва у селах. У справах фонду

містяться звертання селян губернії до правління Подільської “Просвіти” з проханням керівництва останньої до губернатора відкрити у тому чи іншому селі бібліотеку-читальню, доповіді повітових справників (поліцейський чин) про політичну благонадійність тих чи інших осіб, дозволи царської адміністрації відкрити у селах осередки, вказано також ті перешкоди, що чинила влада просвітянам при їх відкритті.

Цілий ряд документів, що дають змогу краще з’ясувати запровадження фахових знань у сільському господарстві в період становлення капіталістичних відносин на Поділлі містяться у Державному архіві Вінницької області (ДАВО). Такі матеріали опрацьовані з фондів „Податковий інспектор Вінницького повіту” (ф.29), у фонді 233- "Вінницький союз товариств і оптових закупівель за 1910-1920 рр." в них зберігаються тексти звітів, доповідей про діяльність подільських районних спілок товариств. Вони стали основною джерельною базою для вивчення діяльності союзів та об'єднань, наукове значення мають документи фонду 234 -"З'їзди споживчих товариств Подільської губернії" У них міститься дані про роботу I, II, III з'їздів представників споживчих спілок Поділля й нарад представників споживчих товариств губернії у 1909, 1911, 1913 рр.[53; 55; 56]. відображена багатогранна діяльність губернської кооперації того часу. Тут збереглась узагальнююча праця В. Фролова "Характеристика селянського господарства та земельного фонду подільської губернії" [301]. Важливе значення для вивчення означеної проблеми мають документи фонду, де зберігаються рукописні матеріали Першої кооперативної наради представників товариств і магазинів, організованої управителем Подільської губернської каси дрібного кредиту Рудольфом Ренінгом. Вони містять також ряд фактів подолання

кооператорами протидії справі поширення ідеї представниками місцевої влади, що зафіксовано у протоколах економічної комісії губернської земської управи [52].

Значна група матеріалів, що висвітлюють названу проблематику, зберігаються у фондосховищах Державного архіву Житомирської області (ДАЖО). Справи, які стосуються насамперед Волинської губернії, особливо території її південно-східних окраїн, які нині перебувають у складі Хмельницької області, концентруються у фондах „Канцелярія Волинського губернатора” (ф.70) та „Волинське губернське правління” (ф.87). Ці документи, а також матеріали фонду „Волинська казенна палата” (ф.118) дають змогу зробити ряд висновків щодо економічних перетворень, які відбулись протягом 60-90-х рр. XIX – початку XX ст. на території Волинського краю, який був тісно економічно пов’язаний з Подільською губернією. Документи цих фондів дали змогу визначити місце та розповсюдження сільськогосподарських знань в аграрній сфері.

Цінним джерелом даних про хід формування урядової аграрної програми в Російській імперії є фонд Царськосільського палацу в ДАРФ. Він містить ряд доповідей вищих російських урядовців імператору, присвячених селянському питанню та можливим шляхам його розв’язання, а також наводиться велика кількість статистичних даних щодо стану аграрних відносин в Україні на початку XX століття. Основними з них є: доповідь головноуправляючого землеустроєм і землеробством князя Васильчикова “О ближайших мероприятиях по аграрному вопросу” [60]; доповідь С.Ю. Вітте “О современном положении народного хозяйства и необходимости улучшения крестьянского быта центральных губерний”; доповідь П.А. Столипіна “Всеподданнейший доклад министра внутренних дел с

представлением статистических сведений о землевладении, урожаях и площадях посевов и движении населения” [61].

Важливим джерелом дослідження є опубліковані документальні матеріали про Правобережну Україну, в тому числі й Поділля, другої половини XIX – початку XX ст. у контексті окресленої проблематики, які містяться в археографічних виданнях. Так, надзвичайно багата інформація міститься в щорічних „Обзорах Подольской губернии” [75; 76; 77; 78], що друкувались, починаючи з 1885 по 1914 роки, та „Обзорах Волынской губернии” [84;], які були додатком до щорічних звітів місцевих губернаторів на ім’я генерал-губернатора Південно-Західного краю. Матеріали до таких звітів готували губернські статистичні комітети. В свою чергу, під їх егідою працювали інші установи, які займалися збором матеріалу щодо більш вузьких напрямків економічних чи соціальних відносин, культурного життя краю [87].

Практично всі сторони економічного життя і соціальних відносин різних регіонів Європейської Росії відображено у збірнику „Волости и важнейшие селения Европейской России”, що видавався протягом 1880-1886 рр. У тому ж 1885 р. було надруковано третій випуск збірника, присвяченого Подільській губернії [46]. У збірниках документів і матеріалів “Сельскохозяйственный обзор Подольской губернии за второе полугодие 1912-1913 гг.” та інших зосереджено численні статистичні добірки та документи, що дозволяють краще з’ясувати ряд аспектів соціально-економічного життя регіону. Окремі сторони функціонування економіки дають змогу охарактеризувати такі довідково-статистичні видання, як „Статистические сведения Подольской губернии” [85;], “

Труды Подольского губернского статистического комитета” [86] та ін.

Окремо слід виокремити джерела, які сприяли більш глибокому вивченню розвитку ринкових відносин, це – періодика другої половини XIX – початку XX ст. Статті та нотатки, опубліковані у багатьох періодичних виданнях того часу, часто вміщували відомості та факти, які дозволяли краще зрозуміти особливості запровадження сільськогосподарських знань в місцеве економічне життя. Передусім, це такі газети, як „Подольские губернские ведомости” за 1861-1917 рр., „Подольские епархиальные ведомости” за 1862-1905 роки, „Православная Подолия” за 1906-1917 рр., які видавалися у місті Кам’янці-Подільському, „Киевский отклик” за 1900-1917 рр., „Киевлянин” за 1861-1917 рр., Украинский вестник: Еженедельный общественный политический и экономический журнал та ін. Ще більш цінними, з наукової точки зору, є спеціалізовані видання, як наприклад, часописи Подільського губернського земства „Экономическая жизнь Подолии”, „Экономический листок”, „Кооперативный листок”, які друкувалися з 1907 по 1917 роки. Наприклад, якщо взяти добірку „Экономический листок”, то в них щорічно вміщувалися огляди по проведенню занять та читання лекцій з споживчої кооперації [134; 135], матеріали яких є додатковим важливим джерелом для вивчення змін, що відбувалися у сільському господарстві. Натомість у часописі „Экономическая жизнь Подолии”, крім статистичних добірок про розвиток різних галузей господарювання, друкувались аналітичні статті економічного характеру, зокрема, праця С.Городецького “Что дает и что может дать полеводство Подольской губернии” [106].

Варто зазначити, що названа історіографічна і джерельна база дозволяє успішно виконати поставлену мету і завдання дослідження, ввести у науковий обіг чимало невідомих і маловідомих фактів та свідчень, що з'ясовують різні аспекти становлення і поширення сільськогосподарських знань на Поділлі, в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

При опрацюванні і використанні архівних та опублікованих документів, матеріалів періодики авторка дотримувалася системного і критичного підходу, всебічного аналізу та співставлення даних з іншими джерелами.

Методологічну основу дослідження складає сукупність загальнонаукових принципів та методів пізнання, спрямованих на об'єктивне та всебічне висвітлення фактів, подій та явищ. Виконуючи дисертаційну роботу, авторка спиралася на засади історизму, наукової об'єктивності й системності, що передбачає використання достовірних фактів, дослідження історичних процесів, подій та явищ з урахуванням конкретних історичних умов. Дисертаційна робота побудована за проблемно-хронологічним методом, що дає можливість розкрити вузлові проблеми досліджуваної теми в розвитку, логічній послідовності та взаємозв'язку.

Методологію дисертаційної роботи становлять загальнотеоретичні принципи і конкретно історичні методи пізнання, спрямовані на об'єктивне висвітлення подій, фактів і явищ. При написанні дисертації використовувались такі методи, як періодизації, класифікації конкретних соціальних досліджень: проблемно-хронологічний, порівняльний, статистичний, ретроспективний та метод комплексного підходу. Комплексний підхід дав можливість оптимально задіяти найрізноманітніші джерела, статистичні матеріали, монографічну та мемуарну

літературу, провести порівняння дослідження даної проблематики у різні часові періоди.

Дотримання принципу історизму є необхідною умовою успішного дослідження, оскільки визначається підходом до подій та явищ з позиції динаміки, а не сталості. Тому політика урядових організацій до сільськогосподарської освіти в другій половині XIX ст. – початку XX ст. розглядається у тісному, нерозривному зв'язку з соціально-економічним становищем Правобережної України, зокрема Поділля в досліджуваній період, особливостями землеволодіння та землекористування, загальним становищем сільського господарства. Крім того, в дисертаційній роботі фіксуються якісні та кількісні зміни у поміщицькому і селянському землеволодінні під впливом земельних реформ другої пол. XIX – поч. XX ст.

Важливим методологічним принципом є принцип розвитку явища в історичному контексті. Будь-які зміни поземельної політики російського уряду були зумовлені певними причинами. У дисертаційному дослідженні автор висвітлює вагомі події, що сталися в соціально-економічному та політичному житті краю, розкриває їх вплив на аграрні відносини.

Принцип науковості дозволяє нам уникнути описовості, фактографічності, кон'юнктури та заідеологізованості, оскільки передбачає обов'язкове доведення положень та висновків науковими матеріалами.

Для оцінки подій і явищ, що мали місце в цей період і впливали на впровадження сільськогосподарських знань в аграрну сферу, використовувався принцип об'єктивності. Він передбачав неупереджений, незалежний підхід до висновків авторів, які під впливом ідеологічних доктрин, політичної кон'юнктури, світоглядних орієнтацій соціального середовища, щодо підтримки

або сприяння розвитку фахових знань у сільськогосподарських виробників. Тому дотримання принципу об'єктивності дає можливість дослідити дану проблему, не обмежуючи себе ідеологічними нашаруваннями минулого та сучасним політичним становищем. Об'єктивність сприяє більш глибокому вивченню науково обґрунтованих суджень і висновків.

Об'єктивне дослідження дисертаційної роботи передбачає відображення усього спектру суперечностей, пов'язаних з реалізацією не тільки земельної політики російського уряду, а також його ставленням до різних фахово-освітніх програм, що впроваджувалися державними установами і громадськими організаціями. У зв'язку з цим у дослідженні дисертантки принцип об'єктивності тісно пов'язаний з принципом плюралізму, який визначає можливість врахувати існування багатьох точок зору на проблему, що досліджується.

На розкриття цілісності об'єкта, на вияв його багатогранності орієнтує принцип системності, який забезпечує дослідження поземельних відносин на Правобережній Україні у взаємозв'язку з іншими історичними процесами та явищами, а також вплив на них окремих чинників. Дотримуючись принципу системності в дисертації, поширення та впровадження сільськогосподарських знань розглядається в контексті аграрної політики російського уряду, спрямованої на розвиток ринкових відносин в сільському господарстві. Капіталізація сільського господарства розглядається нами як елемент державної політики, направленої на посилення в краї економічних позицій індивідуального селянського господарства зі застосуванням раціональних форм господарювання на основі передових технологій того часу.

Наведені вище принципи реалізувалися залученням комплексу методів. В основі дисертаційного дослідження застосовані універсальні методи наукового аналізу та синтезу. Аналіз передбачає поділ об'єкту дослідження на структурні частини. Для більш ретельного дослідження було застосовано аналітичний метод, який дозволив виокремити основні напрямки сільськогосподарських освітніх заходів на Поділлі. За допомогою методу синтезу, який дозволяє розробити узагальнюючі висновки, вдалося звести в одне ціле частини, властивості та особливості і зв'язки об'єкту, виявлені аналітичним методом.

Проблемно-хронологічний метод дозволяє розкрити історичне явище у часовій послідовності, враховуючи численні зміни, що відбулися у досліджуваній період. Цей метод дозволив виокремити тематичні сюжети у їх взаємозв'язку, досягнути теоретичного узагальнення цілого і частин. Суть явищ, які вивчаються за схожістю або відмінністю притаманних їм ознак, допомагає розкрити порівняльний метод.

Велике значення для нашого дослідження має застосування статистичного методу, який дає змогу встановити кількісні характеристики, зокрема чисельність поміщицького та селянського землеволдіння, результатів у використанні інтенсивних технологій та їх впливу на урожайність. Завдяки статистичному методу вдалося визначити кількість громадських організацій, що займалися залученням селянства Подільської губернії до агрономічних, економічних знань, визначено кількість дослідних полів. Саме це дало можливість зробити висновки про ефективність впровадження сільськогосподарських знань в аграрному секторі Поділля. Застосування у дисертаційній роботі методу комплексного підходу дозволило поєднати різні засоби історичного дослідження, не порушуючи принципу об'єктивності.

Важливу роль у дослідженні земельних відносин на Правобережжі та впливу їх на впровадження сільськогосподарських знань відіграє ретроспективний метод. Він дає змогу звернутися до історичного минулого, виділяючи при цьому найхарактерніші риси і тенденції в становленні сільськогосподарської освіти.

Дисертаційна робота побудована на загальнонаукових методах пізнання із застосуванням науково-критичного аналізу історичних джерел. Застосовані у дослідженнях принципи й методи дозволили послідовно та логічно викласти матеріал дисертації, відобразити суть соціально економічних чинників у впровадженні сільськогосподарських знань для реформування аграрної економіки.

Таким чином, здійснений історіографічний аналіз дослідження засвідчує, насамперед, потребу подальшого глибокого осмислення та вивчення аграрної політики російського царату на Правобережній Україні у кінці ХІХ ст. – початку ХХ ст. Ключовим завданням вітчизняної історичної науки на сьогодні стає теоретичне осмислення і узагальнення наявного фактичного матеріалу, оскільки отримані в ході дослідження висновки можуть бути використані при викладанні курсів історії України, аграрної історії, історії народного господарства та можуть послужитись державним органам влади при подальшій реорганізації сільськогосподарських навчальних закладів та дорадчих служб. Наявна джерельна база, на наш погляд є достатньою і ґрунтовною. Комплексне використання різноманітних джерел дає змогу здійснити визначені нами наукові завдання.

РОЗДІЛ 2

СТАНОВИЩЕ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА ПОДІЛЛЯ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

2.1. Еволюція сільськогосподарської діяльності в Подільській губернії в другій пол. ХІХ ст.

Господарська еволюція в другій половині ХІХ ст. була викликана розвитком ринкової економіки і ставила за мету скасування примусових відносин в сільському господарстві.

Після Положення 1861 р. в Російській імперії створилися відповідні умови для розвитку капіталізму і подальшого його поширення в усі сфери економічного життя, у той час, як до ліквідації кріпацтва наймана праця – основна умова розвитку ринкових відносин – помітно проникла і в поміщицьке господарство. Завдання реформи 1861 р. полягало в тому, щоб поміщик міг отримати капітал, який би дав йому можливість одержати такий же прибуток за процентами, який дорівнював розміру оброчного податку і вартості панщинної праці селянина до скасування кріпосного права. Здійснюючи аграрну реформу, держава при отриманні безпосереднім товаровиробником повного наділу видавала селянинові кредит у розмірі 80 відсотків викупної суми, а при неповному наділі – 75 %. Селянин був змушений протягом 49 років погашати кредит, виплачуючи щорічно 6 відсотків викупної суми. Одночасно з цим селянин повинен був у ході підписання відповідної угоди з поміщиком внести до каси повітового казначейства додаткову плату, що становила різницю між викупною сумою і кредитом у розмірі 20 % при викупі всього наділу і 25 % у разі викупу частини його [230, С.41].

Соціально-економічні зміни, після 1861 р., потребували як від дворян, так і від селян господарської ініціативи і підприємницької діяльності. Через впровадження, розповсюдження ринкових відносин в особі господаря постала необхідність поєднання виробництва і торгівлі.

Певна патріархальність землеробського менталітету обмежувала здатність людей втілювати в життя, а тим більше ініціювати будь-які зміни навіть в умовах поживлення товарно-грошових відносин. Тому дуже часто специфічна самотність, пов'язана з консервативним світоглядом у значної частини мешканців українського села гальмувала трансформацію сільського господарства в ринкові відносини.

Водночас заможні селяни, якщо й використовували свої капітали, то переважно на купівлю землі, майже не звертаючи увагу на вигідність підприємницької та торгівельної діяльності. Це дозволило тогочасному досліднику А. Чупрову, характеризуючи особливості соціально-економічного становища Південно-Західного краю 60 – 70-х рр. XIX ст., назвати усе сільське населення, а також мешканців містечок, селянами [309, С.213].

В Російській імперії найменша кількість надільної землі на душу селянського населення чоловічої статі припадала на три українські губернії: Київську, Подільську і Полтавську. Величина наділу в цих регіонах коливалась від 1,7 до 1,9 дес. [184, С.47].

У щорічних звітах губернаторів українських селян часто описували як винятково хліборобське населення, відмовляючи їм у заняттях підприємницької діяльності, ремеслами й промислами. Отже, у другій половині XIX ст. українські селяни, які були найчисельнішим прошарком суспільства не змогли внаслідок окреслених вище особливостей, примиритись з тим, що

промисловість, торгівля за значенням витісняють в економічному житті суспільства сільське господарство. Не зважаючи на ліквідацію у 60-х роках всіх обмежень у торгово-промисловій сфері для селян і міщан поширення на них загальних юридичних прав не відбулось.

Формально протягом перших пореформених років всі станові обмеження у підприємницькій діяльності усувалися. Займатися підприємництвом та торгівлею міг той, кому під силу було придбати на це свідоцтво. В цей час створювалися практично рівні умови для торгово-промислової діяльності всіх суспільних груп, включаючи і ті, які до того зазнавали обмежень. Поміщики, навпаки - позбавлялись дармової робочої сили, завдяки якій, по суті, трималося їхнє господарство. Вже на першому етапі реалізації реформи, за законом, доки не було укладено викупну угоду з поміщиком, тимчасово забов'язаний селянин охоронявся від свавілля землевласника чітко визначеними нормами повинностей - панщиною, оброком і змішаними формами відробітків. Після переходу на викуп і перетворення в селянина-власника він звільнявся від усякої примусової праці. „Селянська реформа не тільки принесла особисту свободу кільком мільйонам російського народу, але й гарантувала дієвість цього права поземельною власністю – селянським наділом, - зазначалось у статті, присвяченій проведенню і наслідкам земельної реформи 1861 р., вміщеній в одному з тогочасних періодичних видань [132, С.1].

Насправді ж, такі умови селянам були компенсовані створеною громіздкою ієрархічною системою станово-дворянських установ, котрі значно обмежували вільне життя і самостійне господарювання більшості селян. Безпосереднім керівником селянського „самоврядування” був мировий

посередник із складу місцевого дворянства. Наступною ланкою було губернське присутствіє з селянських справ, що формувалося з місцевих чиновників і поміщиків на чолі з губернатором. Ще вище був Головний комітет у селянських справах, над ним – департамент і загальне зібрання Державної ради. За правилом, дворяни, які входили до складу цих установ, робили все можливе, щоб всі важливі і суперечливі питання, які виникали як в ході реалізації реформи, вирішувались на користь дворянського стану. Становище селян залежало і від позиції місцевого керівництва. Так, А. П. Безак після вступу на посаду генерал-губернатора Київської, Подільської і Волинської губерній здійснив ряд поїздок по території краю. У 1865 р. він ревізував громадські приміщення. У 1868 році у черговій подорожі південно-західними губерніями А. П. Безак звернув увагу на питання економічного стану та господарських потреб регіону, „докладно звернувшись до розробки подробиць селянської реформи та практичного її застосування з метою найкращого врахування господарських інтересів і прагнень усіх без винятку станів ввіреного йому краю” [158, С.257].

Тому як для всієї України, так і для Подільського краю після 1861 р. основою розвитку промислового виробництва і сільського господарства стала система найманої праці, яка через вивільнення величезної кількості робочих рук, зумовила дію об’єктивних законів ринкового виробництва – отримання додаткової вартості і накопичення капіталу.

Ці процеси не могли не призвести до зростання сільськогосподарського виробництва, що в свою чергу, позитивно вплинуло на обсяги товарообігу і торгівлі. У сільському господарстві таке збільшення відбувалося через зростання селянського приватного землеволодіння та активне втягнення

селян, як найбільш чисельної соціальної групи в орбіту ринкових відносин. За період 1862 по 1904 рр. приватне селянське землеволодіння в Україні зросло на 4603 тисячі десятин, становлячи на початок ХХ ст. 5421 тис. десятин землі [182, С.49]. За рахунок дворянських земель збільшувалось землеволодіння купців, міщан, заможних селян та різних підприємців. Це приводило до товаризації продукції земельних наділів, посилення господарської спеціалізації окремих регіонів України, що в свою чергу, зумовлювало збільшення виробництва сільськогосподарської продукції, яка збувалася на внутрішньому ринку та експортувалася за кордон. Такі процеси позитивно впливали на розвиток ринкових відносин і торгівельного обігу в Україні, поглиблюючи процес розшарування селянства та розширюючи сферу застосування найманої праці. Скасування кріпацтва стало своєрідним важелем, за допомогою якого відбувся могутній поштовх у розвитку як промислового так і сільськогосподарського виробництва.

Для ринкових відносин, є характерним, перевага інтенсивних методів ведення господарства над екстенсивними. Ріст міського населення, розширення торгівлі, розвиток великої машинної промисловості, які проходили в період технічної і наукової революції, впливали на позитивний розвиток сільського господарства, особливо на його головну галузь – землеробство. В досліджуваній період капіталізм почав інтенсивно втягувати землеробство в сферу товарно-грошових відносин, що потребувало його значної реорганізації та інтенсифікації. У сільському господарстві яскравим прикладом цього може слугувати вирощування хлібних культур. Поштовхом до відчутного зростання посівних площ і загального збору зерна став швидкий розвиток хлібної торгівлі Російської імперії у

пореформений час. На думку відомого російського історика кінця XIX – початку XX ст. В.І. Ковалевського, саме після ліквідації кріпацтва хлібна торгівля в імперії набула особливого значення [212, С.673]. Помітно зросли обсяги зовнішньої торгівлі країни. Так, обсяги вивозу 4 головних хлібних культур, за даними того ж Ковалевського, збільшились з 90 млн. пудів в середньому за рік у 60-х роках XIX ст. до 223,1 млн. пудів у 70-х роках і 305 млн. у 80-х роках. У 1890 – 1899 рр. ця цифра досягла 397, 5 млн. пудів [212, С.674]. такі позитивні зрушення були характерними і для Подільської губ.

Вагома роль Подільської губернії у вирощуванні і торгівлі збіжжям пояснюється і вдалим географічним розташуванням регіону. Через Південно-Західний край проходив один з 4 головних напрямків руху зерна в межах імперії: на південь, по Дністру, Південному Бугу – до Чорного моря та західного суходільного кордону.

Ці фактори у поєднанні з великою щільністю населення та переважанням аграрного напрямку економіки зробили надзвичайно важливим для регіону земельне питання. На його вирішення великою мірою вплинуло організоване польськими поміщиками антиросійське повстання у XIX ст., за відновлення влади Речі Посполитої, що мало наслідком відповідну урядову політику. Однією з важливих рис етносоціальних відносин на Правобережній Україні було переважання серед панівних класів осіб неукраїнського походження [133, С. 12-13].

Це пов'язано з тим, що до нових часів зберегли свої маєтки польські магнати і шляхта, а також внаслідок політики російського царизму, який для зміцнення своїх позицій насаджував “русский” елемент на протиположному, особливо після польського повстання 1863 року. За підрахунками

Ф.Є. Лося, зробленими на основі матеріалів перепису 1897 року, у Київській губернії потомствених дворян разом із сім'ями було 39 048, з них записали своєю рідною мовою українську – 6 806, персональних і почесних громадян – 11 272, з них українців за мовою – 4 212, купців – 11 934, з них українців за мовою – 235 [243, С. 42–43].

Національний склад дворян-землевласників визначити дуже складно. Це пов'язано з тим, що офіційна статистика зараховувала дворян-українців до “руських”. Однак у джерелах часто містяться дані про кількість землевласників-поляків (інколи вказується про віросповідання – римо-католики). Користуючись опублікованими та неопублікованими джерелами, охарактеризуємо національний склад поміщиків Правобережжя.

З 1861 року, і особливо після польського повстання, питома вага поміщиків-поляків неухильно скорочувалась. Зважаючи на політичні наслідки, царат проводив політику посилення російського поміщицького землеволодіння. Полякам законодавчо заборонялося купувати нерухоме майно (землю). В той же час на пільгових умовах продавалися державні землі поміщикам (переважно державним чиновникам цих губерній). За 15 років (до 1880 року) їм було продано 143, 8 тис. дес. державних земель). До рук російських і українських поміщиків перейшла також частина конфіскованих і секвестрованих земель тих польських дворян, які були причетні до повстання. Для полегшення купівлі землі на Правобережжі “руськими” поміщиками і чиновниками був створений поземельний банк (“Товариство взаємного кредиту”). Для нього був наданий пільговий кредит на суму 5 млн. крб. [294, С. 160-161].

Така політика мала свої наслідки. Питома вага польсько-дворянського землеволодіння скоротилася з 90 % у 1863 році до

47% у 1901 році. На початку ХХ ст. польські поміщики володіли 3 млн. дес. приватної землі [205, 304].

Втрачені польськими дворянами землі перейшли до російських і українських поміщиків, заможних селян та інших груп населення.

Але незважаючи на втрати, польські поміщики продовжували займати чільне місце у дворянському землеволодінні. На початку ХХ століття, за нашими даними, польські дворяни володіли у Подільській губернії 1157 маєтками, тоді як українські і російські – лише 655 маєтками. При цьому лише у Балтському повіті кількість російських і українських поміщиків переважала над польськими, а в інших одинадцяти повітах поляків-дворян було більше [179, 98].

Про співвідношення польських і “руських” дворян-землевласників свідчать матеріали про вибори у 1906 р. члена Державної Ради від Подільської губернії. Право вибирати на основі майнового цензу мали 622 дворян. З них росіян і українців за походженням 243 чоловік або 39%, а осіб польського походження – 379 або 61%. При виборах до II Державної думи (лютий 1907 р.) на з’їзді землевласників Подільської губернії було 34 виборщики “русские” і 42 – поляки [23 арк. 15]. У Дубенському повіті Волинської губернії російських і українських дворян було 40, і вони володіли 58 тис. дес. землі, а 140 польських поміщиків мали 72 тис. дес. землі [23, арк. 45].

Міцні позиції займали поляки у такій динамічній галузі промисловості, яка безпосередньо пов’язана з сільським господарством, як буряково-цукрова. Не маючи даних за потрібний період, наведемо цифри за 1909 рік. З 145 цукрових заводів Правобережної України 63 було у власності поляків, 44 належали “руским”, а 38 були власністю євреїв [23, арк. 50].

Всі ці дані свідчать про те, що суспільні відносини на Правобережній Україні нагадували мереживо, у якому перепліталися соціальні, економічні й національні суперечності. Це додавало гостроти аграрному питанню, яке, з вказаних причин, мало національне забарвлення: часто поляки-поміщики і селяни-українці перебували у соціальному протиборстві [292, с. 42].

В аграрних відносинах на селі панувала неврегульованість. Вона була пов'язана, насамперед, з селянським малоземеллям. Натомість велику роль продовжували відігравати поміщицькі господарства, які зберегли за собою значну частину земель. Аграрні відносини мали національний аспект: у переважній більшості землевласниками і великими орендаторами виступали неукраїнці – поляки, росіяни, євреї, а українці-селяни, в основній своїй масі були дрібними землевласниками або сільськими робітниками.

Правобережна Україна була єдиним регіоном серед українських земель, де внаслідок реформи 1861 р. площа селянського землеволодіння зросла. Царський уряд, прагнучи до повернення селян на свій бік у боротьбі з учасниками польського руху, змушений був закріпити право селянських громад на одержання землі за інвентарним наділом 1847 –1848 рр., внаслідок чого, за підрахунками М. Лещенка, загальна площа селянського землеволодіння збільшилась на 18 відсотків порівняно з дореформеним часом [236, С.31]. У Подільській губ. на 1 січня 1904 р. селяни придбали 120949 десятин землі вартістю в 17062440 руб. 53 коп., що впевній мірі сприяло становленню і формуванню індивідуально-приватного селянського землеволодіння серед українського селянства. Майже вся земля, якою подільські селяни володіли на правах приватної власності,

була придбана ними у поміщиків за допомогою Селянського поземельного банку, який виділив на це позику у розмірі більше 12,5 млн. руб. [283, С.15].

Важливим фактором, який вплинув на зміну характеру старих виробничих відносин у сільському господарстві, був підрив, а потім і ліквідація монопольного права дворян на землю. Про це яскраво свідчить як відхід частини дворянських земель за викуп у володіння сільських громад, так і неухильне зменшення особистого дворянського землеволодіння, яке спостерігалось вже в перші післяреформені роки. Таке зменшення було характерним для всієї Правобережної України, у тому числі й Поділля.

Лише за 10 років, з 1877 по 1887, на Поділлі дворянське землеволодіння зменшилось на 4,8 відсотка. Таке зменшення було досить відчутним, оскільки в кінці 80-х рр. ХІХ ст. у приватній власності дворян перебувало 90,1 відсотка землі (крім селянської). Земельна власність купців (а саме вони, після дворян, були найбільшими землевласниками Подільської губ.), збільшилась з 2,6 відсотка у 1877 р. до 3,5 у 1887р. [72, С.7]. Найбільша кількість купецьких маєтків знаходилась в Ольгопільському повіті, де цій категорії населення належало 7,9 відсотка приватної землі. Величина середнього купецького володіння становила 785,1 десятини [72, С.8].

Цей процес був об'єктивним наслідком загального занепаду дворянського господарства, яке мало місце в Україні у перші пореформені роки. В основі цього явища лежало три основних причини: відсутність капіталу, відсутність ринків збуту, неврегульованість відносин найму робітників, також у цьому процесі заважали черезсмужжя, погані шляхи сполучення і низька якість праці. Таким чином, можна погодитись із тогочасними місцевими аналітиками, які писали, що в основі економічних

негараздів багатьох дворянських господарств Поділля лежали у загальному вигляді „ті обставини, які примусили їх створювати нове господарство на нових засадах [29, арк.5].

Разом із зменшенням дворянського землеволодіння на Поділлі мало місце збільшення селянського землеволодіння: з 960412 дес. до переходу на викуп до 1142251 дес. після переходу на викуп [195, С.113]. Таким чином, у губернії селянське землеволодіння на кінець ХІХ ст. зросло на 18 відсотків. Для порівняння, на території сусідньої Київської губ. селянське землеволодіння зросло на 21 відсоток і на 15 – у Волинській. На початку ХХ ст. землеволодіння селян у Подільській губ. продовжувало збільшуватись і на 1912 р. зросло порівняно з 1861 р. на 24,4 відсотки [304, С. 2]. Це сприяло ліквідації монополії поміщицького землеволодіння.

По Україні в цілому дворянське землеволодіння порівняно з дореформеним зменшилось до 1877 р. з 27 до 16,8 млн. десятин, або на 37,6 відсотків [236, С.38], що дало змогу селянству шукати шляхи і методи раціонального ведення свого господарства.

Для Правобережних губерній були характерними і більш швидкі темпи проведення викупної операції, ніж для решти губерній імперії. Тут на червень 1863 р. було укладено 1052 викупні угоди, які торкались 220802 душ селян. Для прикладу, в північно-західних губерніях Російської імперії на цей період було укладено лише 10 викупних угод, які торкались 1165 душ [195, С.405].

Переведення уставних грамот у викупні акти повинно було здійснюватись мировими посередниками за допомогою повітових мирових з'їздів. Досить часто вартість землі, яка переходила у селянську власність, була значно вища реальної. Крім того, за „Височайше затвердженим місцевим положенням тимчасово

зобов'язаних селян в губерніях: Київській, Подільській і Волинській, земля, що відводилась селянам, поділялась на корінну і додаткову". Через високу вартість землі селяни Правобережжя часто відмовлялись від додаткового наділу, але потім брали у поміщиків ці ж наділи в оренду за ціну значно нижчу [42, арк.11]. На це, зокрема, вказував мировий посередник Балтського пов. Подільської губ., де, за його словами, практика подібної оренди була досить поширеною [26, арк.32,35].

Одним з наслідків реформи 1861 р. було створення необхідних умов для зростання без становості землеволодіння, а, отже, відкривались широкі можливості для розвитку капіталізму в сільському господарстві. У цьому секторі економіки капіталістичні відносини поступово і послідовно руйнували залишки поміщицьких форм землеволодіння – дворянських латифундій, а також казенних, монастирських, церковних земель, надільного селянського землеволодіння. Через це сама земля все більше втягувалась у ринковий обіг, перетворюючись на товар. Відомий російський публіцист, політик і громадський діяч П. Б. Струве на початку ХХ ст. писав з цього приводу: „Особисте звільнення селян назріло ще в другій половині ХVIII ст., коли було скасовано прикріплення дворянства до держави у формі обов'язкової дворянської служби і тому воно запізнилось на ціле століття, а це запізнення відклало і затягнуло до нашого часу вирішення двох інших сторін селянського питання – утвердження селянської власності і впорядкування землекористування [291, С.464].

Другим важливим наслідком реформи була ліквідація особистої залежності селян від поміщиків, що призвело до визволення значного числа робочих рух для зростаючої промисловості і капіталістичних поміщицьких господарств.

Велика кількість селянського населення, поряд із забезпеченням робочими руками місцевих поміщицьких маєтків, становила значний резерв для постачання дешевою робочою силою як капіталістичної промисловості, зростаючого залізничного, річкового і морського транспорту, так і великих землеробських господарств, заснованих на капіталістичних засадах.

На Поділлі наймання робітника на сільськогосподарські роботи коштував у весняний період в кінці 60-х років XIX ст. від 30 коп. в Ольгопільському пов. до 47 коп. в Ямпільському. Працівник з парою волів одержував за день від 87 коп. до 1 руб. 65 коп. (Летичівський і Балтський повіти відповідно) [34, арк. 148, 150]. На території Київщини і Волині платня за найм робочої сили істотно не відрізнялась від подільської. Так, середня платня у Київській губ. за день роботи весною 1868 р. коливалась від 25 коп. (Сквирський пов.) до 55 коп. (Уманський) [33, арк.79]. На Волині день роботи оцінювався від 30 коп. (Заславський) до 43 коп. (Житомирський пов.) [47, арк.89].

На кінець 90-х років XIX ст. вартість робочої сили залишалась приблизно на такому ж рівні. Так, середня платня найманому сільськогосподарському працівнику у 1896 р. становила на Поділлі 47 коп. Робітник з парою волів чи коней міг заробити 1,51 руб. [46, арк.65].

Ліквідація монополії дворянського землеволодіння і особистої залежності селян від поміщиків, як і все більш зростаюче соціальне розшарування, розвиток міст і збільшення числа міського населення неминуче повинно було призвести до глибоких змін у сфері обміну товарів. Реформа 1861 р., у Подільській губернії мала наслідком подальше розширення внутрішнього і зовнішнього ринку, втягнення в сферу ринкових відносин не тільки промисловців і великих землевласників, а й

основної маси селянства. Останні, прагнучи знайти кошти для сплати численних податків і земельних та мирських зборів, змушені були вдаватись до торгівлі як засобу отримання додаткових прибутків, що позитивно впливало на загальний стан товарно-грошового обігу регіону.

Разом з тим зростав попит селянських господарств на промислові товари: плуги, сівалки, віялки, залізні борони, молотарки та інше знаряддя. Забезпечення сільськогосподарським реманентом значною мірою також залежало від стану розвитку торгівлі, яка в перші роки після реформи носила на собі відбиток кріпосницької економіки: відносно невеликі її розміри, незначна участь великого капіталу, відстале транспортне забезпечення, недоконалий розвиток кредиту, помітна роль ярмарок і сільських базарів. „За чотири десятиріччя Росія мала створити торгову організацію, котра була б в змозі зібрати з неосяжного простору у безлічі великих і дрібних землевласників величезну кількість хліба та іншої продукції і розважливо розподілити її між внутрішнім ринком імперії і всіма країнами Західної Європи. Потрібно великі кошти, ціла армія досвідчених торгових агентів. Це дуже важко для країни, котра не має справжнього торгового минулого, котра ще вчора була під владою натурального господарського ладу”, - писав російський історик В. І. Ковалевський [222, С.687].

Таким чином, про реформу 1861 р. можна говорити як про певний рубіж між двома способами виробництва – старим, феодальним і новим, капіталістичним. Особисте звільнення селян відкрило перед ними можливість самостійно розпоряджатися своєю робочою силою і надавало поштовх розвитку особистої ініціативи й підприємництва. Проте загальна економічна відсталість кріпосного села не могла бути ліквідована протягом

перших пореформених років. У Подільській губ., як і в інших губерніях Правобережної України, така відсталість була обумовлена нестачею грошових капіталів. На думку Н. М. Дружиніна, якщо нагромадження грошових коштів було достатнім для розвитку важкої промисловості, то його катастрофічно бракувало для перетворень у землеробстві й тваринництві [187, С.347]. Крім того, на опору кріпосних пережитків вже у 60 - 70-х роках ХІХ ст. перетворились великі земельні латифундії, надзвичайно поширені саме в Правобережній Україні. Як правило, вони здавались в оренду частинами малозабезпеченим селянам на кабальних умовах натуральних відробітків; якщо ж їх орендували купці або міцні селянські господарства, то вони розбивали ці земельні угіддя на дрібні ділянки і здавали їх з прибутком у суборенду сільським товариствам або напіврозореним господарям. „Місцеві господарі, власники чи орендарі великих земельних наділів, найчастіше здають їх в оренду частинами, причому розраховуються селянські господарства за цю землю, як правило, своєю працею. Зрозуміло, умови відробітку є для селянина надзвичайно обтяжливими”, – зазначалось у листі одного з подільських чиновників на ім'я губернатора [42, арк. 8]. Однак у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. ситуація дещо змінюється. У цей час загальна кількість орендованої селянами землі в межах Подільської губ. становила 74,8 тис. десятин, що складало лише 4,3 відсотки всієї надільної землі [201, С.315]. Хоча за цим показником Поділля значно відставало від решти українських територій (знаходилося на останньому місці), слід зауважити, що в 1901 р. біля 96 відсотків орендної плати в регіоні вносились грошима. Це, в свою чергу, був найвищий показник серед тогочасних українських губерній [96, С.131]. Насамперед це свідчило про подальший розвиток у

регіоні ринкових відносин, за яких земля все більше залучалась до ринкового обігу, перетворюючись на товар. Значно підвищилась на Поділлі й орендна плата, оскільки землевласники, щоб збільшити прибутковість маєтків, починали самі обробляти якомога більшу кількість землі, що зумовлювало використовувати та впроваджувати новинки техніки і рекомендації щодо раціонального ведення господарства. Такий підхід сприяв створенню передумов розвитку ринкових відносин на основі впровадження сільськогосподарських знань, результатів дослідної справи.

У регіоні цей процес мав цілий ряд особливостей. Завдяки сприятливим географічним і кліматичним умовам ще протягом першої половини XIX ст. Поділля формується як район виробництва товарного хліба, а починаючи з 40-50-х рр. XIX ст. – цукрових буряків. Незважаючи на значне зростання посіву зернових культур, урожайність на селянських полях Поділля залишалась низькою, як і на всьому Правобережжі. Одночасно зберігалась значна залежність землеробства від природних факторів, що за умови переважання зернового напрямку сільського господарства краю значно підвищувало економічний ризик неврожай. Підвищити врожайність можна було завдяки впровадженню інтенсивних методів господарювання, так необхідних за умов ринкової економіки.

У сільському господарстві завдяки дії ринкового механізму підвищилась увага власників аграрних господарств до тих культур, що користувались високим попитом і були конкурентноздатним товаром як на ринках Російської імперії, так і за кордоном. На території Подільської губернії до них, безумовно, належали зернові, котрі завдяки сприятливим

природнокліматичним і географічним умовам традиційно займали значне місце у місцевому аграрному секторі.

Втім, постійний попит на зовнішньому та внутрішньому ринках призвели до збільшення посівних площ та загальної кількості зібраного збіжжя і в усій Україні. Якщо в 1861 р. з 47.760 тис. десятин загальної площі в Україні засівалось 19.727 тис. (що становило біля 42,5%), то на 1884 р. під посівом уже знаходилось 23.463 тис. десятин – 53% від загалу [182, С.51]. В основному таке збільшення відбувалося за рахунок південних та причорноморських губерній, де у другій половині ХІХ ст. розпочався справжній зерновий бум. На відміну від них, на території Правобережної України характерною була більш стабільна площа засіву, яка зростала значно повільніше. Такий стан справ пояснювався тим, що продуктивність сільського господарства зростала завдяки запровадженню нових досягнень аграрної науки, а саме, використання мінеральних добрив (суперфосфатів) і нових методів обробітку землі: глибокій оранці поліпшеними плугами та більш раціональній сівбі сівалками. Застосування добрив у поєднанні з новими методами обробітку ґрунту дозволило значно збільшити продуктивність земельних угідь. Збір озимої пшениці в господарствах краю коливався від 60 пудів з десятини у Балтському пов. до 86 пудів у Проскурівському, озимого жита – від 61 до 78 пудів відповідно. В середньому по губернії урожайність озимих становила 76 пудів з десятини для пшениці та 73 пуди для жита [106, С.10]. Для порівняння, в 1860 р. у Правобережній Україні збирали в середньому 35 пудів з десятини, у Лівобережній – 25 і в Степовій зоні – 25 пудів, а в 1870 р. - 40, 29 і 27 пудів відповідно. Ще через 10 років, у 1880 р. середній урожай Правобережних земель складав 49 пудів з десятини, Лівобережних – 41 пуд та в Степовій

зоні – 35 пудів. У 1890 р. ці цифри зросли до 56, 48 і 43 пудів з десятини відповідно на заході, сході і півдні України [160, С. 244].

Запровадження інтенсивних методів господарювання у сільському господарстві Подільського краю дозволило постійно, починаючи з 60-х рр. XIX ст. збільшувати загальний збір зернових. Якщо в 1864-1866 рр. на території Подільської губ. було зібрано 5134 тис. четв. зернового хліба, то у 1870-1872 рр. – 7103, а у 1889-1893 рр. – 8080 тис. четв. У 1894 р. цей показник досяг рекордних 11058 тис. четв. хліба [279, С.138]. Урожайність головних хлібних культур на території Правобережної України мала стійку тенденцію до зростання і на початку XX ст. За період з 1904 по 1913 роки у середньому за рік з однієї десятини в Подільській губ. збирали біля 67,8 пуда хліба. За цим показником Поділля випереджала лише Київська губ., де середній урожай досяг у названий період 73,7 пуда з десятини. На території Волинської губ. цей показник становив 59,3 пуда. Таким чином, на території Правобережної України протягом 1903-1913 років середній збір головних хлібів становив біля 67 пудів з десятини. Для порівняння, в середньому по Україні в цей час урожайність досягла лише 55,2 пуда з десятини [180, С.27]. Слід зауважити, що урожайність у поміщицьких господарствах Поділля була вищою ніж у селянських у середньому на 17-20 відсотків. Вищою була й ринкова ціна збіжжя, вирощеного в поміщицьких економіях (на 5-7 відсотків). Таким чином, на 1914 р. ринкова вартість чистого збору з однієї десятини в селянських господарствах дорівнювала 47,8 руб., а у поміщицьких – 63,4 руб. [301, С.20]. Отже, за даними В.І.Фролова, валова прибутковість однієї десятини поміщицького лану була на 33 відсотки вище, ніж

селянської; з однакової площі засіву селяни отримували прибутку на 25 відсотків менше, ніж поміщики [301, С.20].

Про важливість сільського господарства у Подільській губ. свідчить те, що в аграрному виробництві було зайнято біля 3/4 її населення [103, С.116]. Тут на кінець ХІХ ст. загальний середньорічний збір ярої пшениці складав 4,2 млн. пудів, значна частина якої надходила у продаж [318, С.5].

На території Поділля, чи не найбільшого хліборобського краю Правобережжя, у 1862 р. урожай озимих хлібів становив 3451338 четвертей, ярих – 3126853, що разом складало 6578191 четверть хліба [85, С.25].

У 1890 р. валовий збір зернових досяг 11886628 четвертей [79; 1890, С.4], а на кінець ХІХ ст., у 1899 р. в Подільській губ. вирощувалось вже 14818500 четвертей хліба (у 1898 р. за сприятливої врожайності було зібрано 15031240 чтв.) [79; 1899, С.13].

Схожа ситуація була характерною і для інших регіонів Правобережжя. Зокрема, у Волинській губ. за 10 років, з 1860 по 1870 рр. виробництво основних хлібів збільшилось на 768902 четверті і досягло 6243314 четв. зерна [17, арк. 10]. У Київській губ. за названий період збір зернових збільшився на 4,7 млн. четв. і досяг у 1870 р. 10 млн. четв. [15, арк.5].

Позитивно впливали на розвиток хліборобства постійно зростаючі ціни на хліб, які перетворювали його в досить вигідний товар, примушуючи господарів збільшувати посівні площі та загальний збір зернових. Тенденція росту хлібних цін у Подільській губ. проявлялася в тому, що не було ні одного десятиріччя, починаючи з 60-х рр. ХІХ ст. і до 1914 року, в якому ціни виявилися б нижче початкового рівня або рівними йому. Цьому сприяло і вигідне географічне розташування регіону,

близькість до чорноморських портів, наявністю судноплавних рік, а з 1860-х років - появою залізниць, котрі з'єднали район з Чорним морем та по суходолу - з країнами Західної Європи. Так, у 70-х рр. ХІХ ст. ціни на зерно порівняно з 60-ми роками виросли на 39 % [258, С.91]. Це було результатом створення мережі Південно-Західної залізниці, завдяки якій доставка хліба з правобережних губерній в Одесу стала швидкою і дешевою, що дозволило підвищити хлібні ціни на величину скорочення вартості перевозу хліба.

Щоправда, до значного падіння ціни на збіжжя призвела сільськогосподарська криза 1880-1890-х років, в результаті якої, за даними А.М.Анфімова, подільські ціни на жито знизились з 98 коп. за пуд до 41 коп., на овес – з 62 коп. до 35 коп. за пуд, а середня ціна для всіх хлібів впала з 80 до 42 коп. за пуд [152, С.196]. У 1894 р. у Балтському пов. виробничі витрати на десятину пшениці складали 32 руб. 35 коп. За урожай в 95 пудів, який продавався по 40 коп. за пуд, чистий прибуток складав всього 5 руб. 65 коп. [151, С.37].

Інша галузь сільського господарства Подільської губ., яка набула значного розвитку після реформи 1861 р. і яка разом із хліборобством займала провідне місце в економіці регіону – вирощування і переробка цукрового буряку. Важливість цих двох культур у сільськогосподарському виробництві як Поділля, так і Правобережної України загалом, дозволила відомому досліднику А.І. Ярошевичу назвати Південно-Західний регіон буряківничо-пшеничним виробничим середовищем [318, С.4]. Сучасний український історик П.П. Теличук, погоджуючись з думкою Ярошевича, підкреслює, що найхарактернішою рисою розвитку пореформеного сільського господарства України була спеціалізація. Отже, Київська, Подільська та, частково,

Волинська губернії разом з південно-західною частиною Полтавської, північчю Харківської та півднем Чернігівської губерній утворювали, за визначенням дослідника, район капіталістичного цукробурякового господарства як один з економічних районів торгівельного землеробства [293, С. 11].

Наявність великих капіталовкладень і порівняно дешевої робочої сили, надання урядом різних пільг цукро заводчикам, висока концентрація виробництва, сприятливі природні умови та інші фактори зумовили бурхливий розвиток цієї галузі промисловості, що в свою чергу, позитивно вплинуло на розвиток буряківництва в регіоні.

Часто до вирощування буряку, який згодом перероблявся на цукроварнях краю, залучалися землевласники сусідніх з регіоном губерній, що свідчило про важливість цукрових заводів в економічному виробництві Поділля і високу товарність цукрових буряків у другій половині XIX ст. Так, територіальна близькість молдавських земель до Подільської губернії, а також наявність між ними залізниць, сприяло появі в Молдавії бурякових плантацій, урожай з яких відправляли для переробки на заводи Подільської та Волинської губерній. На кінець XIX ст. посіви цукрового буряку в Молдавії досягли 6850 дес., на яких вирощувалось 1941 тис. пудів сировини, що потрапляла на підприємства Поділля і, частково, Волині [289, С. 113]. На території України посіви цукрового буряку в 1861 – 1862 рр. становили 39,5 тисяч десятин, у 1871 – 72 рр. вони збільшились до 50,9 тис. десятин, у 1882 – 83 рр. – до 170 тис. десятин, а у 1892 – 93 рр. – сягнули 185 тис. десятин [182, С.61]. Різне зростання посівних площ цієї культури напряму пов'язане із швидким розвитком цукроваріння, у тому числі і в Подільській губ., яке, в свою чергу, стимулювалось недостатнім

виробництвом продукту в Російській імперії, а звідси – великими потребами ринку цукру аж до 80-х рр. XIX ст. За умов ринкових відносин, коли попит породжує пропозицію, вже на кінець XIX ст. в країні утворився надлишок цукру, що дозволило розпочати його експорт за кордон [223, С. 344].

Виробництвом сировини для цукрових заводів почали займатися спочатку поміщики, а згодом – селянські господарства, яким на кінець XIX ст. належало 22-24% загальної площі посівів [103, С.117]. У другій половині XIX ст. буряківництво було могутнім чинником у розвитку капіталістичного способу виробництва, бо воно втягувало у ринкові відносини широкі верстви населення. Цукровий буряк потребував більшої кількості робітників на одиницю посіву, що позитивно впливало на аграрний розвиток густонаселеного Поділля. Запровадження в сівозміну такого корнеплоду нерозривно пов'язане з переходом до досконалішої системи рільництва з поліпшенням обробітку землі й годівлі худоби. Постійно існуючий попит на цукрові буряки позитивно впливав на розвиток як місцевої промисловості, так й сільського господарства. „Обробіток ґрунту під буряки – взагалі досить складний і важкий, доведений у нас у багатьох бурякових господарствах до високого ступеня досконалості, особливо ж у південно-західних губерніях. Для обробітку застосовують у різних місцевостях різні, більш-менш досконалі знаряддя і плуги; а в окремих випадках вдаються навіть до парової оранки”, - зазначав В. Волохов, один з російських істориків-економістів початку XX ст. [71, С.6].

Саме в буряківництві широко застосовувались такі форми господарювання, які були характерні для ринкового господарства. Так, між селянами і заводами восени або взимку укладалися угоди з виплатою авансів за майбутні врожаї. Такі

угоди називалися “контрактами”, що було одним з способів кредитування аграрного виробництва. На відміну від селян, власникам великих плантацій аванси надавались на 3-4 роки наперед, що призвело до розширення господарства та надавало можливість заможним землевласникам купувати землю і збільшувати посіви. Крім того, з метою залучення селян у сферу свого виробництва заводи систематично видавали їм сортове насіння буряку, мінеральні добрива, забезпечували на час сівби сільськогосподарським реманентом. Така економічна політика заводів сприяла залученню найманої робочої сили та інтесифікації виробництва що, сприяло подальшому розвитку ринкових відносин на селі. Тому інтенсифікація виробництва в Подільській губ. у пореформений час виступала одним з чинників у розвитку всього сільського виробництва та еволюції господарської діяльності.

2.2. Аграрні відносини в системі державної політики на поч. ХХ ст.

Початок ХХ ст. в сільському господарстві Подільській губернії, як загалом і в інших українських губерніях характеризувався становленням ринкових відносин та капіталізацією, що охопили усі сфери соціально-економічного життя суспільства.

Особливості Поділля полягали у високій щільності сільського населення, що в свою чергу викликало аграрне перенаселення. В наслідок чого, досить швидко відбувалася диференціація в селянському середовищі, а результатом цього

стала швидка пролетаризація селянства та концентрація земелі у заможних верств.. Майнова диференціація серед селянства сприяла поширенню оренди земель поміщиків і збіднілих односельців більш заможнішими селянськими господарствами. У 1901 р. на Поділлі було зареєстровано 469 випадків оренди не надільних земель, з них понад 90 відсотків передбачали грошову форму орендної плати [126, С.92]. Особливо швидко цей процес пішов після листопада 1906 р., коли уряд зняв перешкоди на шляху повноцінної приватизації землі. Багато уваги цьому питанню приділяв відомий тогочасний російський політик та урядовець П.А. Столипін. За часів його головування в Раді міністрів було створено координуючий центр – Комітет у земельних справах. На місцях створювались губернські і повітові землевпорядні комісії, основним завданням яких було „сприяти економічному відродженню селянства, яке на час остаточного звільнення від відокремленого становища в державі виступає на арену загальної боротьби ” [290, С. 52].

Потребу в проведенні реформ у сільському господарстві розумів не тільки П.А. Столипін а й інші урядовці – представники пануючих станів. Так, наприклад, Головний управляючий землеустроєм і землеробством князь Васильчиков, у своїй доповіді “Про найближчі заходи по аграрному питанню” у 1905 році, писав, що, по політичним причинам, подальша відстрочка заходів в області аграрних реформ є неможливою, що не можна обмежуватись відкиданням або критикою внесених в Думу проектів різних партій, що необхідно виступити з урядовою програмою з цього питання. Ця програма не може обмежуватись лише земельною реформою, а повинна включати в себе цілий ряд заходів, спрямованих на підняття продуктивних сил населення, зайнятого сільським господарством [60, арк. 1].

Дана доповідь князя Васильчікова, на наш погляд, цікава ще й тим, що вона містить ряд рекомендацій актуальних і для сучасної аграрної реформи. Ці заходи були лише частково застосовані в процесі столипінської аграрної реформи в необхідних розмірах. В доповіді підкреслюється думка про те, що перерозподіл земельної власності сам по собі не дасть нічого. Навіть коли розділити всю землю на відрубні ділянки і запровадити приватну власність на землю, це не дасть можливості для швидкого переходу до культурного господарства. Для цього необхідні кошти, а їх може дати лише правильно організований сільськогосподарський кредит. Кредит повинен мати спеціальний характер. Наприклад, кредит меліоративний в широкому розумінні цього слова (створення господарства, придбання сільськогосподарського інвентаря, добрив, осушення, зрошення, заліснення, боротьба з ярами, перехід до спеціальних сільськогосподарських культур); сільськогосподарський промисловий кредит (переробна промисловість); продовольчий і вексельний кредити [60, арк. 4].

Таким чином, головною ідеєю урядової аграрної реформи було надання широкого сільськогосподарського кредиту селянам, поряд з перерозподілом земельної власності й запровадженням приватної власності на землю. Лише за таких умов селянин зміг би, на думку автора доповіді, перетворити своє господарство на прибуткове й товарне і, тим самим, вибратися з вікової нужди.

Свої пропозиції подавали ще ряд бюрократичних комісій, таких як, так звані, “комісія Коковцева”, “комісія Гурка”, а також з’їзд уповноважених дворянських комітетів [61, арк. 79 – 83]. Отже, столипінське аграрне законодавство було наслідком роботи всіх цих урядових комісій та комітетів, які займались земельним питанням й шукали шляхи його вирішення.

Шлях до вирішення цієї проблеми, на думку П.А. Столипіна, полягав у „збільшенні селянського землеволодіння і впорядкуванні цього землеволодіння” [290, С. 57]. Це була офіційна точка зору уряду на шляхи розв’язання земельного питання з визначенням мети уряду, яка полягала в тому, що уряд бажав покращити селянське землеволодіння, а також бажав бачити селянина багатим, так як там де є достаток, там і освіта, там і справжня свобода [290, С.93]. Для досягнення цієї мети пропонувалось звільнити селянина від обмежень, які на нього накладала община і надати йому можливість закріпити за собою результати своєї праці в приватну власність. Але це не означало повсюдного примусового руйнування общини. Слід було діяти залежно від місцевих умов. Власність повинна бути спільна там, де община ще не віджила, подвірна там, де община вже не життєздатна, але вона повинна бути міцною і спадковою. Іншими словами, уряд ставив собі за мету створення дрібної особистої земельної власності на селі [290, С. 100]. Російський царизм намагався створити на селі клас дрібних земельних власників як опору для себе і гарантію того, що в майбутньому не повториться селянська революція 1905 – 1907 років.

Уряд пропонував ще ряд заходів для вирішення аграрного питання. Так, наприклад, малоземельним селянам планувалося збільшити земельні ділянки шляхом створення державного земельного фонду який мали б скласти державні, удільні та, запропоновані на продаж, приватні землі. Селяни повинні були отримувати землю з цього фонду на пільгових умовах, причому частину витрат, при купівлі селянами землі, держава повинна була взяти на себе. Далі пропонувалося: полегшити одержання позичок під надільні землі, впорядкувати переселення, створити широкий меліоративний кредит.

П.А. Столипін допускав обов'язкове відчуження землі, але лише для покращення землекористування як, наприклад, для влаштування водопою, будівництва дороги, ліквідації шкідливого черезсмужжя [290, С. 96].

Такими були основні пропозиції уряду по вирішенню земельного питання з якими виступив П.А. Столипін в Державній Думі 10 травня 1907 року. Вони знайшли втілення в ряді указів і законів. Основними стали: указ від 9 листопада 1906 року про вихід з общини, який став законом 14 червня 1910 року і тимчасові правила про землеустрій від 4 березня 1906 року, які стали законом 29 травня 1911 року [205, С.195].

Перш за все була визначена мета уряду, яка полягала в тому, що уряд бажав узаконити селянське землеволодіння, він хотів бачити селянина багатим [290, С.93]. З метою перебудови аграрного побуту селян царизмом було створено великий спеціальний апарат. Указом від 4 березня 1906 року було засновано комітети по землевпорядних справах, а також губернські та повітові землевпорядні комісії [166, С.41]. До кола обов'язків цих комісій входило: сприяння сільським громадам в усуненні недоліків в землеволодінні і землекористуванні, посередництво між селянами та приватними власниками в розверстанні черезсмужних земель, загальних володінь, сервітутів, сприяння через Селянський банк купівлі селянами землі у приватну власність, сприяння переселенню селян на казенні землі.

До складу землевпорядних комісій увійшли головним чином дворяни та чиновники. Так, наприклад, з десяти членів повітової комісії лише троє були з селян. Відповідно і діяльність цих комісій була спрямована на відстоювання інтересів поміщиків. Газета "Рада", яка фактично була легальною трибуною для

представників майже усіх українських національних політичних сил, в грудні 1907 року так, наприклад, писала про землевпоряджувальні комісії: “Ці комісії діла ніякого не зроблять, мужикові від них не полегшає. З початку люди було кинулися до них, думали що закон дав їм право встановлювати правдиву ціну на землю, думали, що закон стоїть на їх боці, не дасть панам дерти з мужика по три шкури ... бо мужик купує землю не для комерційної спекуляції, а щоб мати з неї шматок хліба, якого зараз у нього немає ... Отже, як показує діло, поміщики не милують голодного мужика і хочуть збудувати своє щастя на його могилі. Селяни це зараз же побачили і зрозуміли. Вони побачили і зрозуміли, що ця комісія – місце нечистого гешефту.” [139, 1907. – 29 грудня].

Закон про землеустрій (від 29 травня 1911 року) розширив права землевпорядних комісій, маючи на меті прискорити у примусовому порядку справу розверстання черезсмужжя і переходу до відрубного та хутірського господарства. До рук цих комісій було віддано практично все, що відносилось до переділу землі. Але столипінське аграрне законодавство мало торкалося поміщицького землеволодіння, всіляко його оберігало. Яскравим свідченням роботи землевпорядних комісій є конкретні повідомлення з місць які публікували газети того часу. Так, наприклад, газета української соціал-демократії “Слово” 4 серпня 1907 року писала, що Подільська землевпорядна комісія вирішила, що встановлена Селянським банком ціна землі в 225 рублів за десятину дуже низька і її треба підняти до 270 рублів [139, 1907. – 4 серпня].

Таким чином, замість сприяння селянам у придбанні землі, землевпорядні комісії піднімали ціну на землю. Царський уряд покладав надії у розв’язанні аграрного питання на розвиток

відрубних і хутірських господарств. Кожному домохазяїну надавалось право свої закріплені наділи звести в одну ділянку – хутір чи відруб. Вся діяльність землевпорядних комісій була спрямована на розверстання цілих селянських общин, подвірної ділянкових земель на хутори і відруби, на виділення хутірських і відрубних земель окремим господарям, що виходили з общини.

В Україні общинне землеволодіння серед надільних селянських земель було незначним. Так, наприклад, в Київській губернії воно складало 6,7% від надільних земель, Полтавській – 5,9%, Подільській – 5,4%. А в тих українських губерніях, де общинне землеволодіння було переважаючим (Катеринославська – 95% надільної землі, Харківська – 95,3%, Херсонська – 88,8%), воно не було таким у справжньому розумінні цього терміну. Навіть, якщо сільська громада й була суб'єктом землеволодіння, дуже рідко проводилися періодичні переділи землі і, фактично, форма землеволодіння залишалася подібною до подвірної [169, С. 24].

Подвірне володіння було такою формою користування землею, якій були властиві ще деякі елементи общини (спільна сівозміна, спільна толока, окремі спільні ділянки землі – вигони), але в ній уже були помітні також риси індивідуального володіння. Так, наприклад, польові угіддя нерідко перетворювались в садиби поблизу села. Така картина зберігається з сучасними садибами українських фермерів. Характерною рисою в місцевостях подвірного землеволодіння була особиста власність селян на землю. Розселення селян хуторами тільки закінчувало процес формування земельного ладу, ліквідовувало надзвичайно заплутані земельні відносини подвірних власників. Зміни зводилися до відміни спільної сівозміни, спільної толоки, спільних вигонів. Сусідські відносини примусового характеру

зводилися до мінімуму і встановлювалися нові відносини на основі індивідуального землеволодіння.

В Україні переважало подвірне землеволодіння, як за кількістю селянських господарств, так і за кількістю землі, яка до нього належала. Найбільше селянських господарств, які мали подвірне землеволодіння, було зосереджено на Правобережній Україні, а найменше – в Південному регіоні України. Общинне землеволодіння – навпаки, найбільші земельні площі займало на Півдні. Згідно з указом від 9 листопада 1906 року, землі подвірного землеволодіння закріплялися у приватну власність.

Здійсненню аграрної політики П.А. Столипіна мав сприяти, створений ще 18 травня 1882 року, Державний поземельний селянський банк, який мав такі основні напрямки діяльності: 1) купівля поміщицької землі, 2) перепродаж цих земель селянам, 3) видача селянам грошових позичок, якщо вони купують землю самі, а не через банк [49, арк. 5]. Після революції 1905 – 1907 років вся діяльність Селянського банку була спрямована на сприяння розвитку хутірського та відрубного господарства. Через банк царський уряд сподівався організувати на пільгових умовах продаж землі заможній верхівці села.

Повністю вирішити проблему забезпечення селян землею в Україні через Селянський банк було неможливо. Та уряд такого завдання перед Селянським банком і не ставив. Завдання, яке стояло перед Банком, було чітко сформульовано в інструкції про порядок ліквідації банківських земель, затвердженій Комітетом по землевпорядних справах 19 лютого 1908 року, згідно з якою основним завданням ліквідації кожного окремого маєтку, придбаного Селянським поземельним банком, полягало в найбільш продуктивному його використанні для насадження міцних селянських господарств [259, С. 132].

Отже, можна зробити висновок, що вся діяльність Селянського поземельного банку була зведена до того, що, даючи певну користь селянам у справі забезпечення їх землею, штучно створити такі ціни на землю, які були вигідні для тих, кому потрібно було продати свої землі або для тих хто наживав капітали, спекулюючи землею, хоча повинен би був кредитувати селянські господарства.

Столипінська реформа прискорила перехід українського села на індустріальну основу, створила більш сприятливі умови для розвитку приватного селянського землеволодіння, стимулювала запровадження та розвиток передових агрономічних заходів. Головна причина здійснення подібної реформи в сільському господарстві зумовлювалась об'єктивними змінами, що давно підготували передумови для радикальних перетворень у сфері соціально-економічних відносин.

Крім перетворень суто економічних, столипінська аграрна реформа призвела до зрушень у соціальній сфері, необхідність яких засвідчили революційні події 1905-1907 рр. Новою соціальною силою, здатною стати провідником урядової політики, могли стати вільні селяни – власники, найзаможніша їхня верства, що сформувалась після скасування кріпосного права і вела новий, капіталістичний спосіб господарювання. Саме ця верства населення була зацікавлена в створенні економічних умов для вільного виробництва. На думку А.М. Шатохіна, реформуючи село, П.Столипін виходив з необхідності зруйнування селянської общини, яка стримувала ініціативу і підприємливість, та створення умов для становлення „розумних і сильних господарів”, тобто фермерських господарств [296, С.74]. Ця теза урядовця актуальна і на сьогодні.

Відповідно до царського указу 9 листопада 1906 р. на приватну форму господарювання із закріпленням за собою землі станом на 1 січня 1910 р. на Поділлі перейшло 858 господарств, які володіли 3103 дес. землі [14, арк.13]. Для порівняння, на території Київської губ. названу форму господарювання обрало 15065 господарств, які володіли 74486 дес. землі [14, арк.13].

Слід зауважити, що земельна реформа 1906-1911 рр. відповідала традиційним українським формам землеволодіння, де з історичних причин община була надзвичайно слабкою, і в селах панувало переважно індивідуальне землеволодіння, а частка середняцького й заможного селянства серед населення була однією з найвищих у європейській частині Російської імперії. У 1865 р. 96,5 відсотків селянських господарств Правобережної України – найбільше серед українських земель – були приватними і передавались у спадок [264, С.131]. Перехід на приватну, індивідуальну форму селянського господарювання в Подільському регіоні, значно гальмував найвищий у всій європейській частині імперії рівень селянського малоземелля. А створення хутірського і відрубного господарств вимагало певного мінімуму землі, без якого ця система не могла бути продуктивною. На думку О. Погребінського, для Правобережної України розмір хутірської ділянки мусив бути не менше 7-8 дес. [137, С.75]. У звіті ж подільського губернатора за 1910 р. зазначалось, що лише 16 відсотків селян губернії живуть у достатку, маючи по 5 дес. землі на двір, більшості ж належить менше як по 3 дес. землі, які ледве забезпечують прожиток [24, арк.15].

Таким чином, на 1914 р. сталися зміни в монополії поміщиків на землю. Жорстка конкуренція, як невід'ємна частина ринкових відносин, призвела до того, що ті поміщики, які не

змогли або не захотіли організувати на ній ефективне господарство, воліли за краще позбутися її, отримавши чималі гроші. На території Подільського краю надзвичайно великий вплив на рентабельність сільського господарства мала досить розвинута як на той час харчова промисловість і дешева робоча сила, так необхідна для процесу вирощення і переробки цукрового буряку. Тут на кінець ХІХ ст. денна платня робітника в літньо-осінній період становила від 35 до 60 копійок на день в залежності від повіту [34, арк. 32 - 40]. Як зазначалось в одному з періодичних тогочасних видань Поділля, „збирання хлібів здійснюється майже тільки за гроші, платня становить 30-40 коп. на день, без горілки. Робітників більш ніж достатньо” [144, С. 3]. Для початку ХХ ст. було характерним ще більш широке використання найманої робочої сили; до наймання, крім заможних дворян, купців та торговців, все частіше вдавалися селяни – заможники, яким вдалося накопичити кошти і організувати прибуткове господарство.

Завдяки цим чинникам з 1910 по 1914 рр. в індивідуальну власність у краї закріпило землю 48 відсотків селян, що є найвищим показником серед українських губерній. (У Південній Україні це зробило 42, а в Лівобережній – 16,5 відсотків селян. (За іншими даними відповідно 50,7; 34,2; 13,8%) [252, С.277]. За цей час завдяки перетворенням в аграрному секторі продуктивність сільського господарства зросла в півтора рази. Особливо швидкими темпами збільшувалось виробництво в середніх (від 5 до 10 десятин) та великих (більше 10 десятин) господарствах. Відбувалися зміни і у системі рільництва. Зростання селянського землеволодіння, крім причин виключно економічних, пояснювалося і своєю ментальністю українського селянина, яка підказувала йому всі отримані

прибутки використовувати на розширення земельної власності і з осторогою ставитись до інших видів економічної діяльності.

Але зберігалися й фактори, які стримували розвиток селянських господарств і були гальмом на шляху ринкових перетворень, а саме: хиткість селянського земельного правопорядку; сервітути селян у поміщицьких володіннях; збереження черезсмужжя селянських та поміщицьких земель; низький рівень сільськогосподарських знань селян та ін. [22, арк. 12].

Як видно, саме питання, пов'язане із селянським землеволодінням та землевпорядкуванням, зокрема його правовим врегулюванням, було першим, яке підлягало вирішенню з метою покращення умов розвитку сільського господарства.

Важливим фактором, який вплинув на землекористування в Подільській губ. була аграрна спеціалізація краю по вирощуванню і переробці цукрового буряку. Економічні зв'язки між цукровими заводами і сільськими господарствами (у тому числі і селянськими) розпочалася ще з 70-х р. XIX ст. Однак на початку XX ст. з'явилась практика оренди заводами цукрових плантацій, що приносило значні прибутки. Так, у 1903 р. товариство пайовиків бурякоцукрового і рафінадного заводу „Удич”, розташованого в Київській губ. взяло в орендне утримання на 12 років маєток при містечку Теплику Гайсинського пов. Подільської губ., що належав графу Потоцькому [44, арк. 2]. У записці Гайсинського повітового справника на ім'я подільського губернатора вказувалось, що це вже не перший приклад оренди землі цим товариством: раніше воно вже користувалось землями с. Погорілої Ушицького повіту, що належали Венедикту Лицковському, та видавало аванси на

плантації буряку поміщикам і орендарям інших повітів. Далі у документі повідомлялось:

„Зараз має місце надзвичайна конкуренція між підприємствами щодо придбання плантацій як для їх обробітку засобами заводів, так і для надання великих авансів за угодами з поміщиками і селянами про доставку буряку” [44, арк.3].

Завдяки таким сприятливим економічним факторам на початку ХХ ст. вирощення цукрового буряку було основною галуззю землеробства на Поділлі. Висока товарність буряку, а у зв'язку з цим – можливість заробітку, призводила до розширення посівів коренеплодів у селянських господарствах.

На розміри площ, засіяних буряком, як селянських, так і поміщицьких господарств, великою мірою впливало розташування плантацій. Віддаленість від цукрових заводів часто створювала значні труднощі у взаємозв'язках між виробниками буряку і підприємствами. Постачання сировини з віддалених плантацій було дорогим і негативно позначалося на якості продукції. Так, у Подільській губ. на початку ХХ ст. вартість перевезення четверті вантажів на 10 верст коливалась від 12 коп. у Балтському до 45 коп. – у Кам'янецькому повітах, на відстань у 20 верст – від 20 до 85 коп., і на 50 верст – від 97 коп. до 2 руб. 25 коп. [32, арк.121]. Для прикладу, на території Київської губ. перевезти вантаж на відстань 10 верст коштувало замовнику від 13 до 19 коп., на відстань 20 верст – від 36 до 57 коп. і на 50 верст – від 65 до 1 руб. 10 коп. [35, арк.136-151]. Зрозуміло, у більш вигідному становищі перебували господарства прилеглих до підприємства сіл, які через це втягувались у товарно-грошове виробництво більш швидкими темпами.

На початку ХХ ст., як і у пореформений час, досить розповсюдженою була практика забезпечення селян сортовим

насінням буряку, мінеральними добривами та сільськогосподарським реманентом. Широке застосування такої практики призвело до підвищення урожайності коренеплодів з 75 до 100 берківців (1 берковець – 10 пудів = 163,8 кг.) з десятини, що забезпечувало сільським виробникам прибуток від 112 до 150 руб. [73, с. 54].

Зростання загального збору було характерним для початку ХХ ст. і для зернових культур, які відігравали важливу роль у сільськогосподарському виробництві Поділля. Причиною цього було зростання товарності хліба через збільшення обсягів його вивозу за межі Російської імперії. Якщо у 1891-1995 рр. у середньому за рік Росія експортувала 441,7 млн. пудів хліба, то в 1900 – 1905 рр. цей показник збільшився до 608,9 млн. пудів, а в 1911-1913 рр. – до 675,6 млн. пудів [246, С.12].

У зв'язку з швидким розвитком тваринництва в ряді європейських країн на початку ХХ ст. особливо зросла товарна роль кормового зерна, яке користувалось в Європі незмінним попитом. Близько 35 відсотків експортованого російського хліба потрапляло в Німеччину, 20,2 – у Голландію, 11,7 – в Англію, біля 7,5 відсотків – в Італію [246, С. 15].

Під впливом ринкових умов відбувалися зміни в самій організації селянських господарств, особливо заможних, які займалися вирощуванням хліба на експорт. Чим більший земельний наділ займало господарство, тим інтенсивніше тут вирощувалась товарна продукція (зокрема, пшениця, яка на Поділлі була домінуючою культурою, що потрапляла на ринок). Дрібні ж господарства вирощували в основному фуражний хліб, що використовувався в них самих (зокрема жито). В той час, як невеликі господарства сіяли в основному з року в рік зернові, виснажуючи ґрунт і знижуючи його родючість, то в міцних,

великих господарствах все більшу площу займали посіви трав як для поліпшення структури ґрунту, так і для забезпечення худоби кормами. Торкнулися зміни і структури рільництва. У 1914 р., наприклад, 64 відсотки господарств Подільської губ. застосовували трипілля і 36 відсотків – багатопілля [304, С. 15].

За таких умов середній валовий збір жита з 1 десятини у 1908-1914 роках становив у Подільській губ. 95 пудів, пшениці – 97 (у Київській – 94 та 100 пудів відповідно та 97 і 95 пудів – у Волинській) [250, С.98]. Таким досить високим як на той час врожаям сприяло і більш широке використання добрив: фосфоритної муки, томасшлаків, натрієвої селітри тощо. Звичайно, більше добрив застосовували міцні, заможні господарства. На Поділлі у 1913 році в господарствах розміром до 3 десятин на 1 дес. ріллі їх припадало 0,03 пуди добрив, а у великих економіях (понад 25 десятин) – 0,54 пуди [304, С. 15].

Про зрушення в розвитку продуктивних сил сільського господарства регіону свідчить досить широке використання сільськогосподарських машин і вдосконалених знарядь праці. Характерно, що під впливом ринкових умов, сільськогосподарська техніка все більше проникала в селянське господарство. За даними В.В.Нечитайла, на початку ХХ ст. поліпшені знаряддя праці у селянських господарствах Подільської губ. становили понад 20 відсотків загальної їх кількості [262, С.214].

Не останню роль у сприянні розвитку інтенсивних форм ведення господарства в системі аграрних відносин відігравали передові аграрні технології та технічні новинки, що широко були представлені у спеціальній літературі та періодичних виданнях. Таких як: „Економічний листок” – друкованого органу Подільського губерньського земства, щонедільній газеті

„Киевский отклик” - виданні Київського губернського земства, журналі „Наша кооперація,” „Кооперативний листок,” ”Земское дело” та інших часописах.

Крім хліборобства, вирощування інших аграрних галузей, традиційно добре розвинутих у Подільській (як і в інших губерніях Правобережної України) на початку ХХ ст. зросло виробництво цілого ряду культур, котрі в другій половині ХІХ ст. вирощувались у малій кількості, або не вирощувались взагалі. Все більше господарств краю практикували вирощування кукурудзи. В Подільській губ. посіви цієї культури на початку ХХ ст. збільшились в 1,5 рази [200, С.156].

У аграрному виробництві регіону утримувало свої позиції садівництво, традиційно добре розвинуте на Поділлі. На початку ХХ ст. за кількістю вивезених за її межі яблук (у середньому 380 тис. пудів за рік) Подільська губ. поступалась лише Таврійській [79; 1905, С.47]. До повітів, де садівництво було розвинуте найкраще, належали Кам'янецький, Ушицький, Могилівський, Ямпільський і Літинський. У 1911 р. сади тут займали не менше 40 тис. десятин, однак промислове значення мали 375 садів, розташованих на 4438 десятинах [79; 1911, С.43]. Крім яблук, тут вирощували передусім сливи-угорки та груші-глеки.

Причиною порівняно незначного поширення садівництва в інших місцевостях краю було те, що поміщики не вкладали у його розвиток капітали, вважаючи цю галузь сільського господарства малоприбутковою.

У Балтському, Могилівському, Ольгопільському та Ямпільському повітах краю досить розвинутим було виноградарство. У 1911 р. площа виноградників займала тут біля 1170 десятин, що на 486 десятин більше, ніж на початку століття.

Із зібраного винограду було вироблено 52400 відер вина (відро – 12,299 літра) [79;1911, С.22]. Частина продукції вивозилась за межі губернії. Вирощування винограду здійснювалось без дотримання вимог тогочасної аграрної культури, однак і за таких умов виноградарство було рентабельним. Наприклад, виноградник біля міста Ямпіль площею 1,5 десятини за найменших витрат забезпечував прибуток біля 600 рублів [38, арк.6].

Таким чином, ринкові умови, що швидко розвивались після 1861 року і особливо на початку ХХ ст., позитивно вплинули на загальний стан сільського господарства Подільської губернії. Домінування аграрного напрямку розвитку економіки Подільського регіону та порівняно велика щільність населення краю призвели до загострення питання земельної власності. На 1914 р. середня купівельна ціна землі на території Подільської губернії становила 419 руб. за десятину, що, за даними А.М.Третяка, було найвищим показником серед українських губерній [57, арк. 52]. Збільшення селянського та купецького землеволодіння призвело до того, що значна частина землі опинилась в руках справжніх господарів, заробіток і, рівень життя яких залежав від ефективності господарювання та користування наділом. Це позначитись на сприятливому впровадженню сільськогосподарських знань.

Окрім того, привертає увагу досить сприятлива позиція уряду та місцевих земських органів щодо питань аграрного розвитку, яка проявилась, зокрема, в столипінській аграрній реформі, законодавчій політиці, організаційній діяльності щодо сільського господарства.

Характерною особливістю Подільської губернії, як і Правобережжя загалом, був розвиток спеціалізації в аграрному

секторі виробництва. Завдяки високій товарності хлібних культур у сферу ринкових відносин залучався все більший відсоток населення краю. У той час, як протягом другої половини ХІХ ст. площі під посіви зерна на території Поділля практично не змінились, загальний збір зернових зріс більш ніж у двічі. Сприятливі кліматичні умови і родючі землі, порівняно високий рівень механізації і використання сучасного на той час сільськогосподарського реманенту перетворили Поділля в один з головних хлібних районів України.

Позитивно впливала на розвиток ринкових відносин у сільському господарстві краю потужна місцева цукрова промисловість. Постійний попит на сировину призводив до широкого запровадження у сівозміну цукрових буряків, що змушувало місцевих господарів поліпшувати обробіток землі, використовувати добрива та угноєння ґрунту. У кінці ХІХ ст. біля 25 відсотків потреб подільських цукроварень забезпечували селянські господарства [103, С.117], що свідчить про впровадження інтенсивних технологій саме у селянське аграрне господарство.

Інтенсифікація виробництва була характерною і для розвитку в регіоні промислового садівництва. Завдяки побудованій у другій половині ХІХ ст. Південно-Західній залізниці продукція цієї аграрної галузі отримала широкій ринок збуту за межами краю.

Такі реформаторські зрушення в аграрній сфері регіону в другій пол. ХІХ ст. – поч. ХХ ст. не могли не призвести до становлення та подальшого розвитку сільськогосподарської освіти, науки і поширенню сільськогосподарських знань не тільки на Подільський край, а й на всі українські губернії Російської імперії.

РОЗДІЛ 3

ПОШИРЕННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗНАНЬ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ ПОДІЛЛЯ

3.1. Заходи державних органів влади та органів місцевого самоврядування в розвитку сільськогосподарської освіти

Наприкінці ХІХ початку ХХ століття еволюційні зміни в сільськогосподарському виробництві Російської імперії сприяли розширенню мережі сільськогосподарських навчальних закладів. У 1883 р. було видано Положення про сільськогосподарські школи [224, С.12]. Потреба в подібних навчальних закладах стала необхідна з причин незадоволення потребам нового часу і швидкого застосування новітніх підходів у господарюванні. Спеціальна школа є одним з факторів в прогресі сільського господарства, яке може вдосконалюватися лише при наявності певних соціальних та економічних умов, що відбуваються в суспільстві. Тому в Положенні про сільськогосподарську освіту від 26 травня 1904 р. визначені сільськогосподарські навчальні заклади, які мали триступеневу підготовку спеціалістів для села: нижчі, середні та вищі [47, арк. 21].

Нижчі навчальні заклади поділялися на нижчі сільськогосподарські училища, нижчі школи першого і другого розрядів та практичні сільськогосподарські школи. Нижчі сільськогосподарські училища мали на меті підготовку до практичної сільськогосподарської діяльності. В нижчих школах підготовка відбувалась переважно шляхом ведення практичних занять досвідченими спеціалістами сільського господарства.

Практичні школи готували умілих техніків – робітників з різних галузей сільського господарства. Це були головним чином

овочівники, тваринники, садівники, виноградарі та ін. В таких школах термін навчання визначався згідно обраної спеціальності від одного до трьох років. Для вступу до них претендент повинен був володіти лише основами граматики, але і це було не головним. Важливим чинником в оволодінні сільськогосподарських знань було їх застосування в господарській діяльності, а це залежало від форм землеволодіння та землекористування.

Найменша кількість надільної землі на душу селянського населення чоловічої статі припадала на три українські губернії: Київську, Подільську і Полтавську. Величина наділу в цих регіонах коливалась від 1,7 до 1,9 дес. [183, С.47].

За щільністю населення Подільська губернія посідала в Російській імперії друге місце після Московської (остання лідирувала, насамперед, завдяки місту Москві). Враховуючи велику щільність населення Поділля, можна говорити про так зване аграрне перенаселення краю, яке, втім, було характерним і для всієї Правобережної України в кінці ХІХ - на початку ХХ ст. Це, безумовно, призводило до пролетаризації селянства та мобілізації земельної власності в руках тих, хто може організувати її використання з максимальним ефектом. За таких умов єдиним можливим напрямком розвитку сільського господарства є його інтенсифікація, оскільки в регіоні екстенсивні методи господарювання практично повністю себе вичерпали.

Тому на початку ХХ століття на Поділлі широкого розвитку набула земська агрономія, яка намагалась забезпечити наукову базу інтенсивними технологіями у сільському господарстві.

Земські агрономи пропагували поліпшення ведення господарства не лише популярними лекціями, а й наочно –

показовими заходами. Агрономи проводили в господарствах досліді з мінеральними добривами та показували ефективність цих добрив. Певна увага надавалась удосконаленню землеробних знарядь, але це відбувалось в основному в приватних маєтках. Удобрення полів проводилось переважно органікою, фосфоритами і вапном, а селяни удобрювали свої землі органікою частково і в невеликій кількості.

Як засвідчує подільське видання, «Обзор Подольской губернии за 1908 год» в поміщицьких маєтках проводились досліді з «американським паром», що також давало непоганий врожай [75, С.3-4].

Добре була розроблена методика сільськогосподарських змагань (конкурсів), та районних сільськогосподарських виставок, які проводило Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості. Дане товариство було організовано в 1898 році [214, С.18]. Товариство мало свій часопис «Справочный листок Подольского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности». Редакція цього журналу тісно співпрацювала з Подільською земською управою, зокрема, з сільськогосподарським відділом, про що свідчить зміст видань земської управи «Экономическая жизнь Подолии», «Кооперативный листок земского управления Подольской губернии» та ін.

Передові аграрні технічні новинки широко рекламувалися в періодичній літературі, яка торкалась економічних питань. Велика кількість подібної реклами була вміщена, зокрема, у кожному номері „Економічного листка” – друкованого органу Подільського губернського земства, щонедільній газеті „Киевский отклик” - виданні Київського губернського земства, журналі „Наша кооперація” та інших часописах. Досить якісна,

як на той час, реклама вже сама по собі була ознакою стрімкого розвитку ринкових відносин.

В цих спеціалізованих виданнях публікувалися матеріали про організацію сільськогосподарських ярмарок, про життя різних Подільських сільськогосподарських товариств: „Союзу скотозаводчиків”, відділу садівництва й ін.

Прикладом впливу нових економічних реалій другої половини ХІХ ст. на сільське господарство краю була діяльність Агрономічної Ради при Губернській землевпорядній комісії та повітових Рад на місцях. Ця інституція була створена в 1909 р. за ініціативою Головного управління землеустрою і землеробства на кошти, надані частково державою, а частково земським Управлінням. Головним завданням у роботі Агрономічної Ради була допомога власникам одноосібних господарств у раціональному господарюванні та розповсюдженню сільськогосподарських знань шляхом проведення читань і співбесід, організації бібліотек, поширенню науково-популярної літератури з аграрних питань, організація різного роду виставок.

Восени 1911 р. було досягнуто домовленості зо всіма повітовими земствами Подільської губернії щодо питання про передачу в розпорядження названої Ради організацію агрономічної допомоги населенню краю [146, С.1].

Зокрема велика увага приділялись інформації про різноманітні сільськогосподарські виставки та ярмарки, на яких рекламувалися та пропагувалися різноманітні новітні машини та агрономічні технології. В червні 1914 р. в м. Ярмолинці відбулась сільськогосподарська ярмарка в якій приймали участь купці і селяни з Варшави, Одеси, Бердичева, Бессарабії та Поділля [45, арк. 54-55]. Досить показовою є інформація про правильну обробку землі «Земля дает миллионы – правильная обработка и

удобрение земли приносит хозяину большие урожаи» [45, арк. 72].

Враховуючи те, що в Подільській губернії проживали і поляки, в 1909 р. у Вінниці видається довідкове видання Подільського товариства сільських господарів, яке було дозволено владою 12 травня 1909 року [45, арк. 297], членами товариства були поляки-поміщики [45, арк. 316]. Листок розсилався виключно членам товариства.

Товариство організовувало практичні сільськогосподарські курси для населення, воно було одним з перших товариств по розповсюдженню сільськогосподарських знань серед селян Подолії [78, С. 202-204].

Таким чином сільськогосподарські знання серед селян розповсюджувалися двома шляхами: через інструкторів Подільської земської управи, відділу сільського господарства та через сільськогосподарські школи.

Інструктору (земському агроному, роз'їздному садівнику, виноградарю і ін.) доводилось обслуговувати великий район, переїжджаючи з місця на місце і надаючи поради окремим селянам, що бракувало часу і можливості достатньо ознайомитися з місцевими особливостями господарського життя, і відповідно вплинути на його зміни. В окремих випадках поради фахівця носили суто формальний характер, все зводилось до пропаганди тих чи інших сільськогосподарських знань.

На 1911 р. агрономічний персонал складався з губерньського агронома, його помічника, 13 агрономів повітових, спеціаліста з виноградарства і виноробства, інструктора з садівництва і огородництва, і 18 агрономічних старост. Серед персоналу було 3 особи з вищою освітою, 10 – середньою і 19 – з початковою.

Грошове утримання одного агронома становило досить значну суму – 1900 руб. на рік [82, С. 26].

Стараннями названої установи на території губернії було засновано 179 показових полів і 206 ділянок. Найбільша кількість з них припадала на Балтський та Вінницький повіти. За своєю площею (від 4 до 6 десятин) показові поля наближалися до середніх селянських ділянок одноосібників краю. Деякі з них закладалися безпосередньо на землях селян-власників, другі – на землях, відведених для показових цілей з ліквідованих маєтків Селянського банку, а також таких, що належали приватним власникам і школам.

Мережа дослідницьких полів у Подільській губернії в другій половині ХІХ ст. була обмеженою щодо фінансування. Але не зважаючи на це протягом 1881-1902 років в повітах губернії існували і плідно працювали Немерчанське дослідне поле в маєтку Н.С. Бушинського (Могилівський повіт); Боровське дослідне поле в маєтку Маньковського (Ямпольський повіт); Городське дослідне поле в маєтку «Городок» С.М. Віноградського (Кам'янецький повіт); Карапчєєвське дослідне поле в маєтку Б.С. Староринінського (Кам'яне-цький повіт); Дерєбчанське дослідне поле в маєтку барона Мааса. Останнє найбільш відоме в країні завдяки діяльності професора С.М. Богданова (1859-1920), який одним із перших у світовій практиці використав люпин і сераделу як зелене добриво на піщаних ґрунтах [278, С. 26].

Чималу роль у запровадженні сільськогосподарських знань відігравали аматори цього руху, серед яких можна назвати Стефана Маковецький, власника сіл Михайлівки, Блищанівки, Гути-Блищанівської Кам'янецького повіту. Він народився 23 квітня 1850 року в с. Михайлівці. Середню освіту здобув у Варшаві. Як вільний слухач удосконалював її на природничому

відділі Варшавського університету. Але завершити навчання не зумів, бо вимушений був узяти на себе управління маєтком, який після смерті батька почав занепадати. У Михайлівці віддався улюбленій справі - садівництву, городництву, зайнявся поліпшенням парку.

Основа для цього була непогана. Ще 1720 року Михайло Маковецький, червоногородський скарбник і власник с.Блищанівки, почав будувати в Свистівці, що примикала до Блищанівки, земляні і кам'яні укріплення. Згодом село перейменував у Михайлівку.

Його син Стефан закінчив будівництво замку, почав озеленення території.

Після 1848 року наступний володар села Микола Маковецький збудував оранжереї, а занедбаний сад перетворив у парк англійського зразка.

Тому Стефан розпочав роботу не на голому місці. Він прийняв під своє начало групу михайлівських і блищанівських селян, що мали практику садівництва, квітникарства. Ще донедавна в Михайлівці жила Текля Підопригора, котра працювала в маєтку. Вона згадувала, що пан любив ходити босим, сам косив, не цурався пилки, сапи. Нерідко збирав своїх помічників, проводив заняття, показував, що і як треба робити. У той же час радився з ними, опирався на селянський досвід. Він збагатив парк придбаними за рубежем рідкісними рослинами, а також кущами і деревами, котрі вивів експериментальним шляхом. Його оранжерея процвітала. "У Михайлівку їхали, сюди писали з різних кутків України, Польщі, щоб придбати саджанці плодкових і декоративних дерев, кущів, насіння квітів та овочів. Незавершене навчання доповнював систематичною самоосвітою. Зібрав цінну бібліотеку з природничої літератури та тогочасної періодики

різних країн і цим доповнив фамільне книжкове зібрання. До речі, бібліотека та архів Маковецький стали місцем написання Г.Сенкевичем своїх творів, романа "Пан Володигівський" та оповідань "На кордоні", "Господарство пана скарбника Червоногородського" [286, С. 560].

1881 року у варшавському "Городнику польському" з'явилися перші публікації С. Маковецького. Вони привернули увагу до Стефана як до ґрунтового знавця ботаніки, і він був зарахований постійним співробітником журналу - спеціалістом по квітах.

1885 року Маковецький став співзасновником Кам'янець-Подільського природничого товариства, друкувався в його "Записках". Свої статті вміщував також у "пам'ятнику фізіографічному", а "Матеріали для ознайомлення з флорою околиць Варшави" видав окремою брошурою.

Популярність Маковецького росла. 1890 року він був запрошений до Немирова для впорядкування заложенного Потоцьким парку. Протягом дев'яти років значно розширив і покращив його, у тому числі методом пересаджування кілька десятирічних дерев.

1911 року Степан Миколайович виступив одним із засновників Подільського товариства природодослідників. Його головою був Бучинський П.М. Товариство мало бібліотеку, природничий музей -скарбницю природних багатств краю, видало три томи "Записок".

У другому томі, що вийшов 1913 року, було вміщено "Список рослин Подільської губернії - дикоростучих і деяких здичавілих" та алфавітний покажчик на 736 рослин і 51 вид грибів, підготовлені Маковецьким [247, С. 434].

Після створення Всеросійським товариством цукрозаводчиків Центрального Бюро у 1901 року засновується

Ялтушинське дослідне поле біля містечка Ялтушків Могилівського повіту. [168, С. 268].

Перед усім, загальна мета всіх дослідних полів полягала у підвищенні рівня рільництва. Однак, їхня діяльність мала певні недоліки: непостійність щорічного місця розташування і кількості їх створення; необхідність пристосувати дослідження, що проводилися у приватних господарствах до їх інтересів, оскільки вони брали на себе всі матеріальні витрати і надавали земельні ділянки. Ці негативні моменти призводили до перерви в основних селекційних роботах, до введення тимчасових дослідів. Головною причиною припинення діяльності більшості дослідних установ стала відсутність або нестача коштів, оскільки уряд на той час мало підтримував дослідництво.

Організація сільського господарства та його спеціалізація в другій половині ХІХ- на початку ХХ ст. у зв'язку з швидкими темпами розвитку промисловості, сільськогосподарського виробництва і торгівлі потребувала кваліфікованих спеціалістів. Основними формами організації сільськогосподарської освіти на поч. ХХ ст. були нижчі, середні та вищі навчальні заклади. На початку ХХ ст. також мали місце поодинокі приватні спроби відкриття сільськогосподарських навчальних закладів, які характеризувалися безсистемністю організації, незначною кількістю та нетривалим строком існування.

Наприкінці 1870-1880-х рр.. в зв'язку з реформуванням сільського господарства, уряд вживав рішучих заходів по розповсюдженню сільськогосподарської освіти. Прийнято „Положення і штати землеробського училища” (1878), яке регламентувало діяльність нижчих і середніх навчальних закладів. Наступним кроком у розвитку аграрної освіти стало прийняття „Нормального положення для нижчих

сільськогосподарських шкіл” (1883) і „Положення про сільськогосподарську освіту” (1904). Діяльність нижчих і середніх закладів також здійснювалася на основі загальних статутів окремих типів сільськогосподарських навчальних закладів. Ці документи визначали мету і завдання сільськогосподарських навчальних закладів, їх правовий стан, зміст і організацію навчання, систему управління.

Сільськогосподарська школа була складним і дорогим знаряддям розповсюдження знань, і слугувала, в основному інтересам великого господарства. Сприяти покращенню та розвитку селянського господарства їй також було досить складно. В своїй більшості сільськогосподарські школи готували спеціалістів переважно для великих господарств, а такими були поміщицькі землеволодіння.

Визначальну роль у розвитку сільськогосподарської освіти відігравали земства. З їх появою навчальні заклади набули утилітарного характеру. Вони брали участь в організації не лише професійних, а й загальноосвітніх шкіл, дослідних установ; у поширенні аграрних знань. Сільськогосподарська просвітницька діяльність проводилась у формах лекцій, курсів, екскурсій, виставок, публікацій.

Досить важливу роль в аграрному виробництві Поділля відіграло промислове садівництво. Ця галузь завдяки високій товарності вирощуваних продуктів була прикладом активного проникнення ринкових відносин у сільськогосподарське виробництво. Особливістю садівництва на Поділлі було те, що ця форма господарювання стосувалась в переважній більшості тільки поміщицьких маєтків. Селянству з постійним дробленням земельних наділів в наслідок сімейних розділів було економічно не вигідно займатися садівництвом. Тому, що продуктивність

садівництва можлива лише при наявності 0,5 десятини на душу населення. Не зважаючи на це, в другій половині ХІХ ст. на Поділля з Москви і Петербурга прибували купці або їх прикажчики, котрі закупували фрукти, частина яких продавалася у сухому вигляді, що свідчило про їх високу конкурентноздатність на ринках Російської імперії. Лише з Ушицького повіту Подільської губернії у 80-х роках щорічно вивозилось близько 300 тис. пудів чорносливу, а загальна площа садів Поділля становила майже 40 тис. десятин, де вирощувалось 3 млн. пудів плодів [312, С.115]. До повітів, де садівництво було розвинуте найкраще, належали Кам'янецький, Ушицький, Могилівський, Ямпільській, Літинський і Ольгопільський. Зокрема в Ольгопільському повіті, в містечку Кам'янка було створено перший виноградник. Засновником його був П.Х. Вітгенштейн (1768-1842). По смерті М.І. Кутузова фельдмаршала П.Х. Вітгенштейна Російський імператор Олександр І призначив головнокомандуючим російськими і пруськими військами під час війни з Наполеоном І. У 1829 р. Вітгенштейн вийшов у відставку і посилювався в м. Кам'янка Подільської губернії [158, С.121]. Як вважає дослідник садівництва А. Шміт, кам'янські виноградники Вітгенштейна були одними з найкращих у Південно-західному краї. Лози кам'янського маєтку послужили джерелом для наповнення інших виноградників не тільки в губернії [312, с.40]. Це сприяло розповсюдженню знань населення Поділля в галузі виноградарства та виноробства.

Інша галузь сільського господарства Подільської губернії, яка набула значного розвитку після реформи 1861 р. і яка разом із хліборобством займала провідне місце в економіці регіону – вирощування і переробка цукрового буряку. Запровадження в

сівозміну такого коренеплоду нерозривно пов'язане з переходом до досконалішої системи рільництва з поліпшенням обробітку землі й годівлі худоби. Постійно існуючий попит на цукрові буряки позитивно впливав на розвиток як місцевої промисловості, так й сільського господарства. „Обробіток ґрунту під буряки – взагалі досить складний і важкий, доведений у нас у багатьох бурякових господарствах до високого ступеня досконалості, особливо ж у південно-західних (у т. ч. Подільській) губерніях. Для обробітку застосовують у різних місцевостях різні, більш-менш досконалі знаряддя і плуги; а в окремих випадках вдаються навіть до парової оранки”, - зазначав Л. Волохов, один з російських істориків-економістів початку ХХ ст. [71, С.6].

Певною мірою розвиток ринку та товарно-грошових відносин торкнувся і такої аграрної галузі, як тваринництво. Маючи міцну кормову базу і обширні пасовища, поміщики Поділля часто скуповували на ярмарках велику рогату худобу для того, щоб після випасу і відгодівлі продати її восени чи взимку з метою отримання прибутку [37, арк. 5]. Чимало великої рогатої худоби відправлялось у Волинську губ. Частина збувалась у Петербург і Москву [36, арк.83,89]. Не зважаючи на це, тваринництво у поміщицьких маєтках Поділля в першій половині ХІХ ст. перебувало на досить низькому рівні. Однією з головних причин такого стану був швидкий розвиток зернового господарства, яке більше відповідало загальному низькому рівневі техніки і аграрної культури в цілому і могло забезпечити збільшення прибутків шляхом простого розширення орних земель.

Ринкові відносини початку ХХ ст. позитивно впливали і на розвиток дослідної справи в тваринництві регіону. Ще в другій половині ХІХ ст. практика організації відгодівлі худоби при

цукроварнях на основі продукції переробки виробництва була досить розповсюдженою. В перші десятиліття ХХ ст. ця тенденція набула широкого розвитку в усіх місцевостях південно-західної зони, особливо на Поділлі, де тваринництво слугувало своєрідним додатком цукрової і винокурної промисловості. Відгодовувалась, як правило, вибракувана робоча худоба. Однак, не зважаючи на це, у 1900-1914 роках худоба та продукти тваринництва були постійно представлені серед товарної продукції, яка реалізовувалась за межі губернії, що свідчило про зростання товарності та певний прогрес у розвитку цієї галузі сільського господарства.

На території Подільської губ. в 1908-1909 роках загальна кількість коней становила біля 560 тисяч голів. У Подільському краї на 1000 сільських душ припадало біля 146 коней (1899 р. – 149). Великої рогатої худоби нараховувалось близько 652 тис. голів (169 – на 1000 селянських душ). Кількість дрібної худоби становила біля 985 тис. голів (360 штук на 1000 душ).

Таким чином, на коней припадало 23 відсотки, на велику рогату худобу – 23, на овець (простих і тонкорунних) – 30 відсотків, на свиней – 19 і на кіз – 1 відсоток загальної кількості худоби [78; 1911, С. 314]. Для прикладу, найбільший відсоток серед всієї худоби, що утримувалась на Київщині, припадав на овець – 37,3% від загалу, на велику рогату худобу - 27,4 відсотки, 18,8 – на свиней і 15,2 – на коней [86, С. 26]. На території Волині у 1912 р. нараховувалось 3310756 голів худоби. З цієї кількості 725917 припадало на коней і 1109895 – на рогату худобу [84, С.37].

На території Подільської губ. порівняно з другою половиною ХІХ ст. загальна кількість тварин дещо зменшилась. Це говорить про другорядну роль тваринництва в

губернії порівняно з рослинництвом, що за винятком Поліської зони було характерно для всієї території Правобережної України. Зменшення поголів'я було притаманним не тільки для Поділля, але й для всіх українських земель. Загальний стан тваринництва особливо погіршився після неврожаїв 90-х років XIX ст. В Україні з 1897 по 1912 роки поголів'я рогатої худоби зменшилось на 7-9 відсотків, свиней – на 9, простих овець – на 5,7, тонкорунних – на 7 відсотків [252, С. 280].

На початку XX століття, особливо після реформи 9 листопада 1906 року, актуальним стало питання про необхідність покращення селянського господарства – «...особливо було б подумати над тим, як прийти на допомогу селянам в справі підняття і покращення сільськогосподарської культури» [83, С.1].

В діяльності Подільського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості були спроби по організації не тільки розповсюдження сільськогосподарських знань, а й створення умов по навчанню дорослого і підростаючого покоління села, в розумному та раціональному застосуванні своїх сил та ресурсів в діяльності свого господарства.

Прагнучи якнайширше залучити інтенсивні методи господарювання в аграрну сферу економіки краю, ще в 1902 році Подільським товариством сільського господарства та сільськогосподарської промисловості було відкрито Відділення рослинництва, а у 1907 р. розпочало діяльність Довідкове інформаційне бюро. У коло обов'язків останнього входила розробка конкретних рекомендацій і порад щодо загальної організації та діяльності аграрних господарств, удобрення ґрунту, боротьби проти шкідників та хвороб рослин.

Це повинно було відбуватися через впровадження агрономічних пунктів на селі на громадських засадах, керувати

якими могли ті, хто був професійно підготовленим і знав специфіку певного сільськогосподарського району. Така особа і повинна була б бути «провідником сільськогосподарських знань у все селянське середовище» [94, С.2].

Зокрема планувалося, що такий фахівець взимку проводить заняття по сільському господарству для підлітків, які проходили курс навчання в народній школі. Для дорослого населення передбачалися як систематичні так і тематичні заняття з різних видів господарської діяльності.

Як зазначав один з прихильників такої ідеї В. Бетерсон, «на здійснення таких пропозицій, хоча б в скромних розмірах, зустрічає перепони в відсутності необхідних матеріальних можливостей і в безграмотності значної кількості населення» [94, С.4].

Якщо враховувати такий стан речей, то в першу чергу необхідно було звернути увагу на загальноосвітні заходи серед селян, а наступний крок - це безпосередньо робота по впровадженню спеціальних знань сільськогосподарської галузі.

Про зрушення в розвитку продуктивних сил сільського господарства регіону свідчить досить широке використання сільськогосподарських машин і вдосконалених знарядь праці. Характерно, що під впливом ринкових умов, сільськогосподарська техніка все більше проникала в селянське господарство. За даними В.В.Нечитайла, на початку ХХ ст. поліпшені знаряддя праці у селянських господарствах Подільської губ. становили понад 20 відсотків загальної їх кількості [262, С. 214], що було недостатнім для інтенсифікації сільськогосподарського виробництва.

За умов активного розвитку ринкових відносин кінця ХІХ – початку ХХ ст. частину питань, пов'язаних із захистом

економічних інтересів переважаючої більшості населення, особливо малозабезпеченої частини, від подальшої концентрації та монополізації ринку великим капіталом вирішував кооперативний рух. Саме він став могутнім чинником втягнення у товарно-грошові відносини широких верств населення, що сприяло конкуренції, розвитку малого та середнього бізнесу. Однією з особливостей розвитку торгівлі в Російській імперії була велика кількість торгівельних посередників. Було це характерно і для Подільської губернії, де торгове посередництво набуло широкого розмаху. Можливо, через це на початку ХХ ст. за чисельністю споживчих об'єднань, кількістю їх членів та питомою вагою населення, охопленого кооперацією, саме Правобережна Україна займала перше місце в імперії [104, С.100]. Особливо зросла кількість подібних організацій після 1905 р. За цим показником Київська та Подільська губернії займали, відповідно, перше та друге місце в Росії. Слід зазначити, що за темпами кількісного росту мережі кооперативних установ Подільська губернія навіть випереджала Київську.

На території Подільського краю передумови розвитку сільськогосподарської освіти були закладені ще у дореформений період. Однак, у регіоні цей процес мав цілий ряд особливостей. Завдяки сприятливим географічним і кліматичним умовам ще протягом першої половини ХІХ ст. Поділля формується як район виробництва товарного хліба, а починаючи з 40-50-х рр. ХІХ ст. – цукрових буряків. Незважаючи на значне зростання посіву зернових культур, урожайність на селянських полях Поділля залишалась низькою. Зберігалась значна залежність землеробства від природних факторів, що за умови переважання зернового напрямку сільського господарства краю значно підвищувало

економічний ризик неврожаїв. Така ж ситуація в сільському господарстві України збереглася і сьогодні. Підвищити врожайність можна було завдяки впровадженню інтенсивних методів господарювання, так необхідних за умов ринкової економіки. В свою чергу, їх розвиток можливий лише за умови існування високого рівня аграрної культури в сільському господарстві, що ґрунтується на наукових методах ведення рільництва і тваринництва. Використання сучасних для того часу шляхів збільшення врожайності польових культур, покращення утримання свійських тварин, було надійною запорукою ефективного прибуткового господарювання в умовах конкуренції, притаманної ринковим відносинам. Тому в названий час на Поділлі особливо гостро повстало питання розвитку сільськогосподарської науки та освіти, її проникнення в усі соціальні верстви та групи оскільки від його вирішення значною мірою залежало економічна та соціальна стабільність в значному українському регіоні.

Приклад сільського господарства Поділля другої половини XIX – на початку XX ст. демонструє переважання саме інтенсивних методів господарювання, під якими ми розуміємо порівняно більші витрати капіталу на одиницю площі земельної ділянки. За умов ринку, коли на рахунку кожна копійка, таке інвестування коштів у аграрне виробництво можливе лише при умові гарантії повернення їх та отримання прибутку. В умовах формування індустріального суспільства єдиною відповіддю на такі виклики часу мало стати створення регіонального осередку наукових досліджень в сільському господарстві, необхідність появи якого була продиктована всім соціально-економічним та культурним розвитком подільського краю протягом XIX – початку XX ст.

Таким чином, в умовах швидкого розвитку капіталізму та розбудови індустріального суспільства одним з найбільш ефективних шляхів інтенсифікації сільськогосподарського виробництва є його наукова організація. В свою чергу вона не можлива без створення відповідної освітньої та методологічної бази на регіональному рівні. Не випадково на території густонаселеного Поділля, де екстенсивне аграрне господарство себе вичерпало ще на початку XIX ст., в період національно-демократичної революції розпочав свою діяльність Український Університет, одним з факультетів якого став сільськогосподарський, який згодом трансформувався в самостійний вищий аграрний навчальний заклад, Подільський державний аграрно-технічний університет з майже сторічною історією.

3.2. Громадське сприяння поширенню сільськогосподарських знань

Період з 1906 по 1913 роки став часом розквіту в Російській імперії громадської агрономії. Було впроваджено інститут дільничних агрономів. Агрономічна робота проводилася під керівництвом земств і була зосереджена в сільськогосподарських товариствах. Держава вважала їх важливим засобом піднесення сільського господарства. Вони повинні були сприяти розвиткові сільськогосподарського виробництва просвітницькими та економічними заходами. Сільськогосподарські товариства організовували фахові школи, дослідні станції, сільськогосподарські виставки, поширювали землеробські знаряддя і машини, влаштовували механічні майстерні, поширювали книги з сільського господарства, нові агрономічні

технології, нові сорти сільськогосподарських культур, породи домашніх тварин тощо.

В Україні агрономічну роботу започаткували з'їзди сільських господарів і товариства сільського господарства. На протязі 1906 – 1914 років в українських губерніях було повністю сформовано земську агрономічну організацію, яка включала в себе дільничну агрономію, колегіальні органи – економічні або сільськогосподарські з'їзди для вироблення сільськогосподарських заходів при земських управах, їхніми виконавчими органами – сільськогосподарськими бюро та інститутом агрономічних нарад. На 1 січня 1914 року у 9 губерніях України працювало 1922 сільськогосподарських спеціалісти, з них на державній службі – 12,4%, на громадській – 87,6%. Найбільше дільничних агрономів працювало у губерніях: Херсонській – 57, Полтавській – 55, Катеринославській – 52, Чернігівській – 48. В Україні агрономів на громадській службі було більше ніж у Росії, де вони становили 74,5% агрономічного персоналу [281, С. 42].

Напередодні Першої світової війни агрономічна допомога населенню набрала чіткої системи. Серед освітніх заходів знайшли поширення просвітницькі читання, лекції, бесіди, курси, видання фахових брошур, плакатів, листівок, організація складів літератури, бібліотек, пересувних виставок. Велике значення мали показові ділянки, поля, господарства, сади, городи, виноградники. Проводилися виставки-аукціони з птахівництва, свинарства, плідівництва, які, крім культурно-просвітницького, мали заохочувально-змагальний характер. Учасників преміювали за досягнення в сільськогосподарському виробництві. Наприклад, на Поділлі у 1912 році сільськогосподарські товариства мали у селянських господарствах показових полів – 112, садів – 7,

городів – 23, було влаштовано 35 виставок, які відвідали 10 000 осіб [281, С. 44].

В українських губерніях витрати на агрономічну допомогу населення були досить значними (у 1913 році 7,38 млн. рублів земських витрат і 3 млн. рублів державних асигнувань). Земства України мали найвищий у Російській імперії коефіцієнт асигнувань на розвиток агрокультури [281, С. 44].

На думку теоретика економіста – аграрія Чаянова О.В., цю агрономію можна визначити як “систему громадських заходів, спрямованих на еволюцію сільського господарства країни у бік найбільш раціональних (в умовах часу та місця) його форм” [307, с. 58].

Завданнями громадської агрономії є глибокий аналіз природних й економічних умов країни, виявлення найбільш придатних для них технічних та організаційних форм, а також вплив їх на еволюцію сільського господарства й спрямування його у бік останніх. Для цього громадська агрономія повинна запровадити в економіку країни вдосконалені методи техніки землеробства і скотарства. З метою змінити організаційний план господарювання відповідно до існуючих умов економічної ситуації, організувати місцеве населення у спілки й групи, які б за допомогою кооперації дали дрібному господарству всі переваги великого товарного господарства та взяли на себе подальше поглиблення нових його форм.

До плеяди фундаторів, які заклали теоретичні основи цього важливого явища був Мацєєвич К. А., який на сторінках журналу “Земское дело” у 1911 р. Опублікував статтю “Новые веяния в общественной агрономии”. Її поява була викликана поширенням серед земств циркуляру міністра внутрішніх справ про нагальну необхідність агрономічної допомоги органам самоврядування

хутірським господарствам й отримання на це відповідних коштів. З цього випливало, що громадська агрономія повинна опікуватися виключно даними господарствами. Мацеєвич дивився на цю проблему набагато ширше.

Він охарактеризував нову ситуацію, що склалася в галузі агрономії. Якщо раніше вона перебувала у сфері діяльності лише органів місцевого самоврядування, то тепер нею зацікавилася і держава, яка, здійснивши низку важливих заходів в аграрному секторі (придбання землі селянським банком, розширення земельного фонду у Сибіру та переселення селян, поліпшення техніки землевпорядкування тощо), наблизилася безпосередньо до селянського господарства, ознайомила з його культурою й характером. Це знайомство показало, що ніяка аграрна політика не може привести до зростання продуктивних сил села, якщо вона не буде пов'язана з розвитком і вдосконаленням агрокультури, чим раніше займалося виключно земство.

Вчений поставив питання про розмежування діяльності державних організацій та земств у галузі аграрної політики. Такі завдання, як розширення земельного фонду дрібного господарства, переселення й розселення селян на вільні землі, повинні вирішувати тільки державні установи. На його думку і в цій галузі можна використати органи самоврядування. Досвід Південної обласної переселенської організації показав, що на етапі виселення переселенця ознайомлення його з новими умовами господарювання, вибір земельної ділянки, допомога при ліквідації старого господарства можуть та повинні бути виконані краще й дешевше земствами. А справу ліквідації куплених банком земель, землевпорядкування у межах цілих сільських громад, організації та встановлення типу їх земельного господарства також доцільно передати органам місцевого самоврядування. В

той же час, такі завдання, як поширення сільськогосподарської освіти, створення експериментально-агрономічних установ вищого типу (дослідні станції), повинні реалізовувати тільки державні організації з їх необмеженими матеріальними ресурсами. Вчений зазначає, що межа між державою та земствами знаходиться по лінії організації господарства. Все, що від неї йде всередину останнього і його організації – сфера муніципальної політики, де державі залишається тільки інспекція, матеріальна підтримка і консультування. Навпаки, те, що віддаляється від господарства (зовнішні фактори), – сфера державної аграрної політики [92, С. 8].

Отже, головним завданням громадської агрономії або муніципальної аграрної політики є організація господарства в його найбільш прогресивних та раціональних формах. Для цього, по-перше, необхідно створити навколо господарств такі суспільні сили, здійснити такі загальні заходи, якими вони могли б користуватися для посилення своєї продуктивності, підвищення рівня агрокультури, більш раціональної її організації. Це перш за все склади сільськогосподарських машин, пільговий продаж насіння, злучні пункти, виставки, кредит тощо. Цю функцію могли виконувати й кооперативи. По-друге, це створення зразкових полів, вдосконалення сівозмін, проведення лекцій, бесід, курсів з організації сільського господарства. По-третє, перед агрономією постало нове завдання – безпосередня участь її працівників у реорганізації господарств.

К.Мацеєвич визначає головні елементи, необхідні для інтенсифікації останніх: створення дрібного кредиту, поширення тваринницької складової селянського господарства, вдосконалення рільництва (раціональна обробка землі, застосування добрив, використання нових сортів і культур,

сівозміна), надання консультацій, проведення курсів та безпосередня участь агрономів в організаційно-господарській діяльності населення [92, С.9], інколи свої публікації К. Мацєєвич підписував К.С. Ашин.

На громадську агрономію, на думку вченого, покладається ще одне завдання – підтримати ті паростки землеробської культури, справжні осередки агрикультурної творчості, які мали бути створені поміщицькими господарствами й яких не виявилось, або були не правилом, а винятком. Це завдання частково могли б вирішити дослідні станції або поля. По своїй суті вони були науковими установами. А необхідна практична робота в господарствах могла бути реалізована шляхом створення інституту дільничних агрономів, земських державних або кооперативних господарств. Те, що не в змозі був зробити поміщицький маєток, відгороджений від селян становими і класовими перепонами, виконає громадська агрономія. Розуміння завдання культурного господарства, якого дрібному хазяїну ніде було отримати, поступово з'являлось завдяки роботі дільничної агрономії й закріплювалось в організованих формах народної колективної самодіяльності – сільських кооперативах, які становили основу взаємовідносин громадської агрономії та селян. [93, С.118].

Отже, наукові та публіцистичні студії, опубліковані на сторінках журналу “Земское Дело”, свідчать про глибоке розуміння Костем Андрійовичем тогочасних проблем діяльності земств і кооперації, а особливо через призму їх впливу на розвиток громадської агрономії. У кожній статті тією чи іншою мірою вчений торкався різноманітних аспектів цього нового й важливого напрямку сільськогосподарської науки, виявляв нові риси та тенденції його розвитку. Науковий доробок останнього на

сторінках столичного журналу “Земское Дело” є ще одним підтвердженням слів українського економіста Віктора Доманицького, виголошених ним при похованні Костя Адріановича у 1942 р. у Празі: “Проф. А. Чаянов і проф. А. Фабрикант у своїх підручниках зараховують К. Мацеєвича до світових корифеїв громадської агрономії. Ще з більшим правом можна вважати його корифеєм української громадської агрономії” [170, С.320].

В діяльності та розвитку громадської агрономії були певні перешкоди зумовлені недоліками аграрної політики початку ХХ ст., яка не враховувала існування дрібної земської одиниці, волосного земства. Проте частково їх функції виконували кооперативи й обласні земські наради та з'їзди, губернські і повітові земства. Тому друкований орган Української парламентської громади журнал “Украинский вестник” опублікував ряд матеріалів з пропозиціями щодо удосконалення урядових аграрних реформ, а саме: основну увагу зосередити на необхідності інтенсифікації сільськогосподарського виробництва для чого потрібно створити належну агрономічну організацію, розвинуту систему дрібного кредиту, реформувати місцеве самоуправління (земство) [144, 1906, С. 734].

Також вадами державної аграрної політики було і відсутність єдиного органу, який би займався реалізацією цієї політики. Селянським банком та дрібним кредитом опікувалось Міністерство фінансів, коннезаводським господарством – Військове міністерство, рештою галузей – Головне управління землеробства й землевпорядкування, з яким у справі землеустрою співпрацювало Міністерство внутрішніх справ. Проблеми впровадження сільськогосподарських знань К.А.Мацеєвич аналізував в статті

“Один из итогов прошлого общественной агрономии”, де йшла мова про теоретичне питання, а саме, про загальний напрямок діяльності дільничного агронома. Це було зумовлено, по-перше, тим, що, занурившись в економічне життя конкретних господарств, зіткнувся з окремим таким організмом в усій його конкретності.

Агроном мав стати на приватногосподарські позиції, чого громадська агрономія ще не знала. По-друге, запровадження дільничної агрономії збіглося з корінними змінами у самій організації дрібного господарства в цілому. Тому, на думку вченого, у нових умовах вона змушена була критично переоцінити деякі свої старі принципи. Тогочасна боротьба двох агрономічних організацій – громадської, з одного боку, й урядової та землевпорядкувальної, що орієнтувалися виключно на одноосібного власника, з іншого, – мала в своїй основі протистояння двох принципів: громадсько-господарського (земського) і приватногосподарського (урядового). Перемогти у цій боротьбі, на думку Мацеєвича, могла дільнична агрономія, яка повинна була обрати з них той принцип, котрий найбільше відповідав природі дрібного господарства [130, С. 256 – 257].

Також він стверджував, що в кожному індивідуальному підприємстві типу дрібного господарства можна виявити дві групи потреб. Одні з них мають громадський (загальний) характер, інші – приватний (індивідуальний), хоча лінію поділу між ними провести важко, оскільки в кожному елементі господарства є обидві риси. Так, прогрес та агрикультурний розвиток кожного індивідуального господарства неможливі без підвищення продуктивності праці, наприклад, шляхом застосування машин, які воно може використати лише за

допомогою громадських організацій (сільськогосподарські склади, прокатні пункти).

Прогрес індивідуального господарства не меншою мірою залежить і від того, як його власник володіє технікою агрикультурних прийомів, наскільки він у змозі з цих й інших елементів останнього створити раціональну комбінацію в господарюванні. Агрокультурний прогрес по суті відбувається шляхом капіталізації дрібного господарства, проте, із збереженням самостійного індивідуального підприємства лише з тією різницею, що вона виливається в форми різноманітних організацій, що задовольняють потреби громадського характеру. Саме тут, за К. Мацеєвичем, і знаходиться головна сфера застосування сил громадської агрономії [130, С. 258 - 259].

Заслугою К. Мацеєвича було те, що він розглядав громадську агрономію як еволюціонуючу систему. Спочатку вона мала форму земської агрикультурної й економічної допомоги населенню, поєднаної з кооперацією, потім поступово перетворилася на загальну систему аграрної політики. В ході розвитку останньої більш об'єктивнішою ставала оцінка громадсько-агрономічних завдань і цілей, вдосконалювалися прийоми роботи та їх вплив на дрібне господарство, поглиблювалося розуміння взаємодії різноманітних факторів, що зумовлювали успіх цієї праці. На цьому шляху система щось втрачала. Проте той головний принцип, котрий був закладений в основу громадської агрономії, залишався основним критерієм в оцінці того, які конкретні завдання на той чи інший момент є важливішими, тому нові ідеї, які привнесла з собою дільнична агрономія, полягають не у запереченні того, що становило її силу в минулому, тобто вироблення планів господарювання та керівництво господарством одноосібних власників, коли

працюють над вдосконаленням рільництва, тваринництва, вирішенням кормового питання, а робота над ним у цілому.

Значний повстох у впровадженні та поширенні сільськогосподарських знань в подільському селі надавала кооперація. Найбільшого розгалуження набули такі форми кооперації, як торгівельна кооперація (товариські крамниці), позичкові товариства, хліборобські товариства та інші.

Певну допомогу в створенні кооперативних спілок селянам сприяли земства. Це була допомога не лише кваліфікованих спеціалістів, а й фінансова [139, 1906. – 3 жовтня]. Поширенню ідей кооперації сприяли, в основному, земські службовці, які або належали, або співчували демократичним, лівим партіям. Підтвердженням цього був, наприклад, рапорт помічника начальника Київського головного жандармського управління в Уманському, Звенигородському, Липовецькому повітах начальнику Київського Головного жандармського управління, в якому зазначалося, що про кооперативи більшість селян має дещо неповну уяву.

Але там, де вони є, там вони користуються співчуттям і підтримкою населення. Розповсюдження кооперативів, ріст товариств споживачів і прищеплення населенню ідей кооперації головним чином сприяють дрібні земські службовці — агрономи, інструктори і агенти різних найменувань, медичний персонал, а на місцях — учителі, волосні установи, а також молодь, що побувала в містах. Коли підприємливі люди влаштовують щонебудь, тоді селяни охоче приймають участь в подальшій роботі [1, арк. 27].

Спочатку царський уряд вважав кооперацію опозицією інтелігенції режимові, але ряд голодних років виявили успішну самопомогу селянства саме через кооперацію і тоді уряд

полегшив формальну процедуру заснування кооперативів. Так, наприклад, в 1895 році було видано закон про організацію кооперативного кредиту [169, С. 111].

Усього, за даними преси, в Україні станом на початок 1909 року діяли 1100 споживчих, 200 сільськогосподарських і близько 1000 кредитових та позичково-ощадних товариств, усього – 2 300 кооперативних товариств. Взагалі Україна мала, на той час найбільш розвинуту кооперацію в Російській імперії, так як в Україні діяла третина усіх кооперативних товариств імперії [142, 1909. № 1. – С. 1]. А відсоток сільських споживчих товариств в Україні був ще вищий – 75% від усіх споживчих товариств станом на перше січня 1912 року [169, С. 118].

Справжня епоха української кооперації почалася з часів столипінської аграрної реформи. Кооперативна діяльність набула значного поширення в сільському господарстві. За період реформи 1906 – 1901 рр. кооперація набула розгалуженої інфраструктури, започаткувала ринкові економічні відносини [147, С. 13]. Основною причиною активізації кооперативного руху в Україні в той час були нові можливості, які столипінська аграрна реформа відкрила перед сільськогосподарським товаровиробником, які вимагали суттєвого стартового і оборотного капіталу. Найпростіший шлях до нього і найвигідніші умови здатна була забезпечити лише кооперація. Саме тому новий етап розвитку селянської кредитної кооперації відбувався одночасно з аграрною реформою [147, С. 15].

Пояснити успішний розвиток кооперативного руху в Україні, на нашу думку, можна тим, що українці намагалися використати кооперативний рух як важливу передумову свого національного і соціального визволення. У кооперативних організаціях вони вбачали одну з можливостей свого соціально-

економічного розвитку, освіти широких народних мас, мобілізації національних сил.

Тому, за умов значного поживлення товарно-грошового обігу краю, особливо в кінці XIX – на початку XX ст., своєрідною формою захисту економічних інтересів переважної більшості населення, особливо малозабезпеченої її частини, від подальшої концентрації та монополізації ринку великим капіталом був кооперативний рух. У цей період підвищується роль установ дрібного кредитування, як фінансового джерела підтримки дрібного та середнього виробника. Мережа установ, що надавала цей вид послуг, всіляко підтримувалась державою (надання їм позик, створення законодавчої бази для їх функціонування тощо).

Переконливим прикладом трансформації соціально-економічних відносин під впливом ринкової економіки було зародження та функціонування кооперативного руху та установ дрібного кредитування, що включали в себе багато напрямків діяльності. Серед яких були заходи по організації підготовки працівників цих установ та пропаганді загалу населення Поділля економічних знань, пов'язаних зі змінами у сільському господарстві регіону.

Досить розповсюдженою була практика організації товариствами стаціонарних торгівельних закладів, що також становило конкуренцію місцевим торгівцям. „Головне завдання торгівельної кооперації та споживчих товариств полягало в усуненні торгівельних посередників між селянами і ринком, в організації оптового продажу виробленої продукції, або закупівлі товарів за більш низькими цінами для подальшої реалізації серед членів об'єднання”, - йшлося в одному з документів того часу [25, арк. 17].

Велике значення для розвитку кооперативної справи в регіоні мала активна позиція земств, від діяльності яких часто залежала як кількість кооперативних об'єднань, так і економічні результати їх роботи. Так, у документі під назвою „Основні положення земського сприяння кооперативній справі” на земства покладалось ряд завдань, головними з яких були: проведення читань та співбесід з усіх питань діяльності кооперації; розповсюдження кооперативної літератури; проведення показових заходів; створення особливих довідкових бюро з метою надання населенню консультацій тощо [134, с 24].

Згідно закону, виданого 7 червня 1904 р. про організацію установ дрібного кредиту за примірним статутом, затвердженим Міністерством фінансів 14 червня 1906. Головним завданням таких установ було постачання населенню коштів для впровадження у аграрну сферу передової техніки і знарядь, загальне поліпшення стану сільського господарства, а також організація населення у кооперації.

Крім функцій, безпосередньо пов'язаних з кредитуванням та отриманням на зберігання вкладів від населення, губернські земські каси займались й іншими видами господарської діяльності, що набули актуальності за умов ринку. Перш за все, це посередницькі операції між виробниками товарів, допомога кооперативним організаціям і спілкам споживачів у придбанні різноманітної сільськогосподарської техніки, товарів споживання та ін, котрі вимагали від представників кооперативних установ відповідних агрономічних знань.

Інтенсивний розвиток сільського господарства призвів до зрушень у сфері розподілу товарної продукції, які мали місце у пореформений час і які були закономірним наслідком розвитку ринкових відносин у сфері виробництва, що в свою чергу

визначало напрями та завдання у фаховій підготовці не тільки сільськогосподарських виробників, кооператрів а й організаторів ярмарок.

Дев'яності роки XIX ст. – це період жорсткої аграрної кризи, голоду. Саме на нього припало завершення земельної реформи. Роздуми демократичної інтелігенції тих років охарактеризував один з керівників київської (згодом подільської) кооперації Р.Ф. Ренінг, вказавши, що „після голоду 1891 р. земство, розглядаючи різні державної підтримки селянського господарства, прийшло до висновку, у цій справі найбільш дієвою формою поліпшення дрібних господарств є виток виробничої і споживчої кооперації як самопомоги селу” [282, С.12]. Доречно, що И. Волошиновський і М. Трублаєвич, Д. Гейден, І. Дамберг та людей з їх кола поділяли цю думку. У дев'яностих роках вони розпочинали ну участь в одному з громадських форумів, який розглядав різні способи допомоги подільському землеробству для виведення його з кризи.

Тому відповідне навчання та професійна підготовка активу кооператорів була постійною турботою організаторів. На початку XX ст. економічна безграмотність стала основною перешкодою кооперативного будівництва на селі. Як повідомляла "Світова Зірниця", у 1909 р. в кожних трьох із чотирьох перевірених інструкторами цих товариств Гайсинського та Брацлавського повітів взагалі не було навичок бухгалтерського обліку. Така ж картина спостерігалась по всій губернії, про що складали складали відповідні акти [98, С.12]. Крім того, у 1909 р. редакція Подільського тижневика "Кооперативний листок" здійснила одне із перших обстежень споживчої кооперації краю, надіславши в товариства анкету. Підсумки були сумними. Редакційна стаття з прикрістю повідомляла, що велика кількість відповідей з місць

була складена невірно [96, С.19]. Отже, проблема навчання кооператорів-спеціалістів активістів різних рівнів вимагала швидкого вирішення.

Суспільна атмосфера дозволяла розширити роботу з налагодженням спеціального навчання. На Першому та Другому кооперативних з'їздах з цього приводу були прийняті рішення про організацію курсів та інших форм навчання кооператорів. У 1908 р. частина заходів уже проводилась на практиці. Губернських інструкторів як організаторів вищого рівня запрошували на навчання до Москви, також вони почали здійснювати поїздки за кордон для ознайомлення з досвідом кооператорів передових країн Європи [140, С. 12, 27].

Одним з важливих факторів в діяльності навчальних курсів була наявність необхідної навчально-методичної літератури. На цю потребу ще у 1894 р. звертав увагу один з найперших організаторів кооперативного руху П.І. Окулов, видавши спеціальну брошуру "Громадські селянські споживчі крамниці" [236, С14]. У 90-х рр. XIX ст. були опубліковані і книги М.І. Зібера [199, С.54]. Всі вони відіграли відповідну роль у підготовці кооператорів.

Завдяки зусиллям подвижників подільської кооперації Р. Реннінга, Й. Волошиновського, В. Доманицького, М. Трублаєвича та інших були написані і видані вперше українською мовою довідники, методичні посібники, в яких у доступній формі подавалися поради та рекомендації з кооперативної справи. Також подібні видання виходили в Києві, це були загальнотеоретичні та методичні книги для кооператорів [288, С. 269, 277]. Сприяли поширенню практичних рекомендацій з організації роботи споживчих спілок, зокрема на Поділлі, часописи "Світова Зірниця", "Кооперативний листок" та інші. На

особливу увагу заслуговують рішення Першого і Другого з'їздів про курсову підготовку і навчання працівників для споживчих товариств котрі активно втілювались у життя. Вже у 1910 р. губернським земством були організовані курси, на яких лекторами працювали такі відомі організатори кооперації, як А. Кулижний, Й. Волошиновський, а також інспектори дрібного кредиту при Кам'янецькій конторі кредитного банку. Восени того ж року були організовані більш тривалі курси, на котрих виступали земські інструктори В. Ворніков, П. Северинчук, О. Маричев [99].

Окрім того, за дорученням губернського земства на виконання резолюцій з'їзду з 31 травня по 7 червня 1911 р. Вінниці член губернської земської управи М. Трублаєвич організував курси для підготовки великої групи сільських активістів [140, С.11]. Ці курси відзначались низкою позитивних рис. У них взяли участь 132 слухачі, в них приймали участь курсанти від різних повітів. Якщо з Браславського пов. на них прибуло 12 представників, з Гайсинського, Ольгопільського - по 8, то з Балтського, Проскурівського, Ямпільського - по 6, Летичівського - 4, Кам'янецького - 2. Від Вінницького повіту серед курсантів було 57 представників, що проявили найбільшу зацікавленість у навчанні. Цілком природно, що саме Вінницький повіт дуже швидко став показовим, одним із таких, що за кількістю ативів і якістю їх роботи значно випереджав інші повіти губернії [140, С.10]. У роботі курсів уперше застосовувалися принципово нові методичні підходи. Теоретичною глибиною і масштабністю відзначалась навчальна робота [140, С.8]. Вона містила такі розділи і теми: "Загальний нарис стану ситуації у Західній Європі, Росії та Подільській губернії" (лектор Й. Волошиновський), „Об'єднання кооперативів,

з'їзди, союзи, гуртки, порайонні зібрання" (лектор В. Ворніков), "Організація і особливості діяльності споживчої кооперації" (лектори С. Лехнович, П. Северинчук), "Утворення і діяльність кооперації" (лектор М. Левитський), "Підтримка земством, державним управлінням у справах дрібного кредиту роботи кредитної кооперації" (П. Глущенко) та інші [140, С.9]. В ході вінницьких курсів (1911 р.) на цих заняттях вперше використовувались бланки документації та облікові зошити відповідно до форм споживчої кооперації. Після завершення навчання слухачі склали заліки і отримали свідоцтва.

Досвід проведення курсів у Вінниці в травні-червні 1911 р. був перший подібний захід такого типу. Частина із прочитаних лекцій Р. Реннінгом та Й. Волошиновським пізніше була опублікована у брошурах і використовувалась як теоретичне джерело. Згодом такі курси організовувалися з наближенням навчання до місць проживання кооператорів. Земство проводило їх як в губернському місті Кам'янці-Подільському, так і в повітових центрах Балті, Могилеві-Подільському, Гайсині, Проскурові. Протягом 1911-1912 р. було організовано вісім короткотермінових курсів у різних містах губернії [140, С.20-21].

Згодом курси проходили частіше, до читання лекцій залучались кращі спеціалісти з Києва, Харкова, Катеринослава, Полтави та інших міст. Таким чином на них було підготовлено близько тисячі активістів [140, С.17]. Організація курсового навчання згодом стала важливим фактором поліпшення організаційно-методичної роботи, швидкого поступу кооперативного руху в краї.

Про те, що покращення підготовки спілчан позитивно позначилось на стані кооперативних справ, засвідчували не лише вдячні відгуки учасників курсів, що надсилались у редакції

періодичних видань та в земські органи, а й результати діяльності споживчих товариств. За даними В. Ворнікова на травень 1912 року, із 184 звітів споживчих товариств Подільської губернії правильно складених було уже не одна третина, як у 1909 р., а 73 % [99, С.23].

Позитивні наслідки проведення перших кооперативних навчальних заходів позначились у наступні роки досить швидко. За свідченнями газети "Кооперативний листок" (№ 20 за 1911 р.), наведеними у статті "З'ясування становища споживчих товариств Подільської губернії", видно, що професійний рівень подільських кооператорів після здійсненої курсової підготовки значно підвищився.

Збільшилась кількість членів у товариствах. Так, у Брацлавському пов. у 1911 р. прийнято - 694 чол., у Вінницькому - 562 чол. У шести повітах, таких як Балтський, Гайсинський, Кам'янецький, Могилівський, Ольгопільський та Проскурівський кількість членів кооперативів зросла на третину [193, С. 18].

З'їзди представників споживчих товариств губернії, створення районних об'єднань дали відчутний імпульс розвитку кооперативного руху. Найбільше число кооперативів мали Київська губернія - 524 [162, С.79], Подільська - 416 [163, С.2], Полтавська - 371 [224, С.80]. За кількістю споживчих кооперативів на Поділлі на першому місці був Брацлавський повіт - 49, на другому - Вінницький - 48, на третьому - Проскурівський - 45, потім Кам'янецький - 41, Ямпільський - 36, решта повітів мали пересічно по 20 товариств. Після Другого губернського з'їзду наприкінці 1911 р. у краї було організовано ще 165 нових споживчих товариств, а їх загальна кількість на 1 січня 1912 р. досягла цифри - 708 [163, С. 2].

Звичайно, ріст і розширення мережі споживчих товариств у Подільському краї могли би бути значно кращими, якби не упереджене ставлення царського уряду та замасковані поліцейські гальма, що всіляко стримували поступ перативного руху. На Побужжі, як і в решті регіонів України, було чимало випадків репресій проти активістів, заборон зборів і нарад, лекцій, стримування видання кооперативних видань (маємо на увазі заборону кооперативам в 1913 р. Київським генерал-губернатором передплачувати "Світову Зірницю") [141, С. 19].

Крім того, за найменшою підозрою у симпатіях до соціал-демократів, есерів інших заборонених партій на кооператорів накладались штрафні санкції. Зокрема, зберігся таємний циркулярний лист Містерства внутрішніх справ начальника губерній щодо кооперативів від 5 січня 1909 р. У ньому, посиляючись на прагнення соціал-демократичного представництва розширити свій вплив на спілчанський рух, уряд запропонував генерал-губернатору Київської, Подільської та Волинської губерній: 1.) доставити відомості про всі існуючі в губерніях кооперативні установи; 2.) чинам місцевої поліції з'ясувати ступінь їх політичної благонадійності; 3.) вжити всіх заходів для того, щоби ревізії кооперативів проводились із відповідною суворістю; 4.) встановити нагляд за діяльністю установ дрібного кредиту, банків; 5.) поставитись із особливою обережністю при наданні дозволів на відкриття кооперативних установ [28, арк.6].

Цей факт свідчить про те що, царський уряд прагнув абсолютного контролю над діями всіх громадських організацій, в тому числі кооперативних. І все ж, незважаючи на відкрите втручання в кооперативні справи інші утиски, розвиток подільських споживчих товариств продовжувався до 1917 р.,

помагало цьому налагодження солідарної роботи кооперативів по впровадженню та поширенню сільськогосподарських та економічних знань в селянському середовищі.

Незважаючи на певний прогрес у розвитку кооперативів, спілчани мусили турбуватись про вирішення багатьох проблем. Розв'язати їх, вони сподівались на черговому зібранні. Третій з'їзд представників споживчої кооперації проходив 25-27 червня 1913 р. Його програма містила 18 питань. Серед яких організаторами з'їзду певна увага приділялась важливим питанням навчання службовців та активу, зокрема на підготовку службовців споживчих товариств (доповідач Д. Зосимато); навчання прикажчиків споживчих товариств (доповідач Г. Ясинський); видання кооперативного довідника для прикажчиків споживчих товариств (доповідач П. Северинчук) [55, арк. 9-14, 27-30, 51-53], вирішення означених завдань сприяли населенню впевненіше включалися в ринкове середовище, а набутий досвід, успіхи в організаційній, теоретичній, методичній роботі давали суттєву віддачу. Все це в сукупності допомогло у 1908-1914 рр. успішно вирішувати складні завдання ефективного господарювання, підвищення добробуту, духовного та культурного розвитку подолян.

Серед багатьох інших напрямів просвітництва, піднесення загальної культури, а також розповсюдження серед селян ідеї кооперації вирізнявся як шлях комплексний і реальний. Цей напрям став основним і в діяльності "Світової Зірниці". Газета, яка непогано дописувалась у Подільській, Волинській, Київській губерніях, за рахунок місцевих дворян. Часом були значні пожертви.

В совій діяльності головний редактор газети Й. Волошиновський намагався привернути увагу сільського

населення і до організації господарських заходів, запровадження агрикультурних починань шляхом ведення дослідної роботи, влаштування зразкових ськогосподарських гуртків, виставок, визначення і заохочення кращих господарів. [134, С.10]. Що ж стосується спрямування публічних виступів, то це, напевно, переконливо ілюструє перелік його персональних промов П (1911 р.) та III (1913 р.) з'їздах представників подільських споживчих товариств, а також статей "Світовій Зірниці," літературних творів, брошур. Зокрема, варто нагадати промову Й. Волошиновського на Другому з'їзді подільських кооператорів в якій говорилося про необхідність навчання торгових прикажчиків [135, С.5], у 1913 р., на Третьому : про нагальну потребу організації сільськогосподарської освіти [56, арк. 92], а також в його статтях у "Стовій Зірниці" піднімалася проблема про необхідність розповсюдження сільськогосподарських знань в селянському середовищі: "Що таке споживче товариство", "Що таке віддділ дрібного господарства", "Кузьминецький сільськогосподарський кружок" та інші. Важливе теоретичне значення мають його брошури: "Як завести споживче товариство" [233].

Без офіційної участі земства, під пильним жандармським наглядом завдяки діяльності громадських організацій в сільському господарстві Поділля на початку ХХ відбувся перехід до системного підходу в організації висвітлювання переваг раціонального землеробства і всього сільськогосподарського виробництва вцілому, на основі досягнень тодішньої освіти та науки. Тому і була важливою діяльність часопису "Світова Зірниця"- унікального видання для простих трудівників, що сприяло розвитку аграрного виробництва в Подільському краї.

Особливий внесок у впровадженні сільськогосподарських знань та їх поширенню на Поділлі належить “Просвіті”. Діяльність цієї громадської організації на початку ХХ ст. у Російській імперії зумовлена перш за все, соціально-політичними подіями. Поразка у російсько-японській війні 1904–1905 рр. і початок першої російської демократичної революції, спричинили посилення національно-культурного руху. Царський режим не міг не зважати на такі події, тому 17 жовтня 1905 р. вийшов маніфест царя Миколи II про вдосконалення державного порядку. Згідно документу передбачалося: “Даровать населению незыблемыя основы гражданской свободы на началах действительной неприкосновенности личности, свободы совести, слова, собраний и союзов” [90, С. 718].

Проголошена у маніфесті свобода зборів і товариств прискорила розробку закону про товариства і союзи. До того ж, після 17 жовтня розпочався процес утворення різних політичних партій, профспілок та інших організацій, причому далеко не всі вони реєструвалися в державних установах. Починаючи з 4 березня 1906 р. були введені “Тимчасові правила про товариства і союзи” [89, С. 200–217].

За цим документом, товариством вважалося об’єднання кількох осіб, які прагнули розвивати свою діяльність на основі спільної мети. [63, С. 657]. Через те, що просвітницькі осередки ставили за мету просвіту народу, вони підлягали реєстрації на засадах “Тимчасових правил...”. Таким чином, на території Правобережної України був відкритий шлях до відкриття товариств “Просвіти”. Одним з перших просвітницьких осередків, затверджених офіційною владою, можна вважати у с. Тернівка, Київської губернії, який розпочав роботу наприкінці 1905 р. [271, С. 335]. Перед учасниками відразу виникла потреба у придбанні

літератури. Активність у розв'язанні цього питання проявив завідувач бібліотекою І. Бугера. Він закликав українських письменників дарувати осередку свої твори або продати [115, С. 3].

Спроба утворити просвітницькі осередки на території Подільського краю була запозичена з Галичини, де у 1868 р. постало відповідне товариство. Метою його було розповсюдження просвіти серед населення і турбота про його добробут. Таке ж завдання ставили собі "Просвіти" Наддніпрянської України, у тому числі Катеринославська, Одеська, Київська, Подільська, які були одними з перших у краї.

На рубежі XIX – XX ст. посилюється діяльність Наукового Товариства ім. Тараса Шевченка, особливо після того, як на чолі його у 1898 р. став М. Грушевський. Із 1892 до 1914 рр. було надруковано 110 томів "Записок" товариства, присвячених питанням української історії, літератури, етнографії, зокрема, 35 томів етнографічних збірників. НТШ видавало 13 різних видань [217, с. 111]. Діяльність товариства позитивно сприяла вихованню у його діячів та прихильників почуття національної гідності. Так, у 1906 р. М. Грушевський писав: "Для зорганізування української суспільності, для національної роботи в широкому розумінні того слова, для подвигнення і розвою українського народу і перетворення його в націю не досить самого українського слова, не досить самої ідеї етнографічної народності. Освідомлення суспільства... треба формувати на основі економічних і господарських інтересів української території, її емансипації" [178, С. 99].

Вже у листопаді 1905 р. подільський просвітянин В. Стиранкевич звернувся до Б. Грінченка із листом, з якого видно, що в Кам'янці-Подільському фактично вже існувало у цей

час просвітницьке товариство, яке ще не мало юридичного оформлення (відсутні статут, документація) [7, арк. 2]. Найактивнішими його членами були відомі діячі науки і культури міста К. Солуха, Ю. Сіцінський, Т. Павловський, С. Іваницький та ін. [241, с. 8-9; 242, с. 14-15; 240, С. 38-39]

Діяльність товариств супроводжувалось відкриттям бібліотек-читалень, це відбувалося двома шляхами: по-перше, за рахунок зусиль сільських активістів; по-друге, за підтримки губернської “Просвіти”. Реалізація першого передбачала розв’язання багатьох юридичних проблем, подолати які селянам було вкрай важко. Зокрема, необхідно було мати хоча б десять політично “благонадійних” людей у відношенні до влади, які стали б організаторами осередку. В умовах села знайти таку кількість осіб виявилось проблематично. Тому найбільш оптимальним вважався другий спосіб, при якому основну підготовчу роботу здійснювала Подільська “Просвіта”, а бібліотеки-читальні підпорядковувалися йому. Отже, зникла необхідність пошуку політично “благонадійних” осіб. Сільські просвітяни підбирали кандидатуру завідувача бібліотеки-читальні та шукали приміщення, зверталися до “Просвіти” із проханням заснувати просвітницький осередок [275, С.117]. Активісти забезпечували приміщення меблями, паливом та іншими необхідними речами. Пошуки завідувача ускладнювалися тим, що потрібна була особа як відповідальна, так і “благонадійна”. У зв’язку із цим великі надії покладалися на священників.

Заснування бібліотек-читалень було нелегкою справою. Справа в тому, що влада надто обережно, підозріло ставилася до будь-яких прохань Подільської “Просвіти” щодо відкриття у селах просвітницьких осередків. Губернатор давав повітовим справникам розпорядження з’ясувати “благонадійність” осіб,

яких товариство пропонувало на посаду завідувачів бібліотек-читалень. Через станового пристава таке доручення доводилося до урядників чи стражників, які на місці збирали необхідну інформацію. Листування між поліцейськими чинами могло тривати кілька місяців. У донесеннях вони вказували вік, місце проживання, професію, віросповідання та інші дані людини, яка перевірялась. У висновку, як правило, говорилося про небажаність відкриття просвітницьких закладів, “так як вони можуть служити місцем нелегальних мітингів та поширенням нелегальної літератури” [47, арк. 75]. Маючи такий висновок, влада затягувала час, не даючи відповідь. Так було у 1906 р., коли “Просвіта” звернулася до губернатора із проханням дозволити відкриття бібліотек-читалень у більш як 25 селах. Після 4-х місяців чекання відповіді товариство нагадало адміністрації про цю справу. Йому почали надходити “отказы” [255, С. 7].

Історичні документи, наприклад, дають нам дані про прохання Подільської “Просвіти” від 12 липня 1906 р. щодо відкриття бібліотек-читалень у містечку Жванці та селах Криничанах, Великому Карабчієві, Яланцях. Відповідальними за відкриття просвітницьких осередків мали стати колезький регістратор К. Степура, селяни М. Боднар, М. Пашенко, І. Зборовський відповідно [270, С.85]. Відповідь надійшла тільки 26 березня 1907 р.: “... я дозволяю відкрити бібліотеку-читальню в м. Жванці” [51 арк. 71–72]. Відкриття ж бібліотек-читалень в інших населених пунктах було заборонено. Справжньою причиною відмов було те, що у цей період у сільській місцевості, де жила основна маса населення, набирала розмаху український національно-культурний рух.

Одразу ж після отримання дозволу у Жванці під керівництвом К. Степури було створено бібліотеку - читальню. Працювала вона під пильним наглядом поліції. За спостереженням поліцейського, у бібліотеці збиралося місцеве населення. Люди, інколи цілими родинами, відвідували просвітницький осередок і брали участь у його роботі. Син завідувача, студент Харківського ветеринарного інституту Г. Степура під час канікул проводив з односельцями у бібліотеці бесіди, в яких торкався злободенних для них проблем соціально-економічного становища. У червні 1907 р. після доносу, нібито за антисамодержавну діяльність, бібліотеку було закрито. У К. Степури був відібраний дозвіл губернатора. У цьому ж році мешканець м. Жванця Ш. Алтман спробував відновити діяльність осередку, але йому відмовили [9, арк. 47].

При відкритті бібліотек чи бібліотек-читалень організатори мусли керуватися існуючими на той час положеннями, за якими перші могли розміщуватись у школах, а останні – у приміщеннях кооперативів та інших товариств або у найманих приміщеннях. Водночас відкрити бібліотеку-читальню у населеному пункті можна було за умови, якщо у ньому налічувалося не менше 1500 мешканців [7, арк. 20–21].

у с. Яланці Подільської губернії. У 1906 р. його мешканці просили губернатора дозволити відкрити бібліотеку-читальню. І хоча санкції не надійшло, вони почали об'єднуватися і проводили роботу в рамках позичкового і споживчого товариств [64, арк. 2].

Зрештою 17 червня 1906 р. губернатор дозволив відкрити дві філії за межами Кам'янця у м. Могильові-Подільському і у м. Калинівці [112, С. 3]. Філія у м. Могильові-Подільському фактично була самостійним товариством, що гуртувалося навколо редакції першого на Правобережжі україномовного просвітнього і

кооперативного тижневика “Світова Зірниця”, розрахованого в першу чергу на селянство. Її редактором був відомий просвітницький і кооперативний діяч Й. Волошиновський (1870-1845), який водночас виступив засновником Могилів-Подільської “Просвіти” [272, С. 89].

Часопис “Світова Зірниця”, перше число якого з’явилося 23 лютого 1906 року і видавався систематично до кінця 1913 року, мав за мету підняти рівень культурного розвитку сільського населення. Матеріали газети були присвячені питанням садівництва, землеробства, ремеслам, розвитку кооперації, підвищенню освітніх знань читачів, а також популяризації знань в галузі сільськогосподарського виробництва, української історії, культури, народних традицій. Газета постійно публікувала різні літературні твори із українського фольклору, прози і поезії. Серед надрукованих творів слід навести таких авторів як: Т. Шевченко, Б. Грінченко (“До праці!”, “Прийде”), Л. Глібов (“Христос Воскрес”, “На Великдень”, “Вовк та ягня” й ін.), С. Руданський (“Наука”, “Гей, гей воли”), П. Грабовський (“Рідний край”), О. Кобилянська (“Сліпець”), П. Куліш (“Чумаки-ночлежане”, “У досвіта”), М. Левицький (“Забув”), В. Кулик (“Загублені душі”) та чимало інших [272, С.88]. “Світова Зірниця” користувалася популярністю у сільських просвітян Поділля, Волині й Київщини, постійно вміщувала інформацію про діяльність їх осередків.

Передові аграрні технічні новинки широко рекламувалися в періодичній літературі, яка торкалась економічних питань. Велика кількість подібної реклами була вміщена, зокрема, у кожному номері „Економічного листка” – друкованого органу Подільського губернського земства, щонедільній газеті „Киевский отклик” - виданні Київського губернського земства,

журнали „Наша кооперація” та інших часописах. Досить якісна, як на той час, реклама вже сама по собі була ознакою стрімкого розвитку ринкових відносин.

В цих спеціалізованих виданнях, які передплачувалися губернською “Просвітою” публікувалися матеріали про організацію сільськогосподарських ярмарок, про життя різних подільських сільськогосподарських товариств: Союзу скотозаводчиків, відділу садівництва і ін.

Саме завдяки Й. Волошиновському місцеві просвітяни на зборах товариства 24 листопада 1906 р. постановили відкрити бібліотеки-читальні у містечку Чернівцях і с. Вищім Ольчедаєві [272, С. 89]. Бібліотеки-читальні мали отримати літературу на 25 руб., а осередок у м-ку Чернівцях через те, що там було багато поляків, додатково отримував польські книжки на 15 руб. Разом із тим, рада Могилівської “Просвіти” дбала про юридичне забезпечення своїх філій. На зборах була вироблена інструкція для завідувачів осередків [116, С.2]. Всього адміністрація дозволила відкрити 8 бібліотек-читалень у селах повіту.

Становленню просвітницьких осередків на селі суттєво сприяла допомога видатних діячів губернських “Просвіт”. Серед них варто відзначити велику роль голови Подільського товариства, лікаря губернської земської лікарні К. Солухи, який надсилав листи-прохання до губернатора О. Ейлера або особисто їздив до нього “вибивати” дозволи на відкриття у селах бібліотек-читалень. Якщо йому відмовляли, видатний просвітянин, ризикуючи своєю кар’єрою, намагався з’ясувати причини відмови.

Як свідчать джерела, більшість просвітян на Поділлі проживала у селах. За даними газети “Рада” у березні 1907 р. із 205 членів товариства лише 45 жили в самому місті, решта 160 –

у селах Поділля [112, С. 3]. Тому у 1906–1907 рр. Подільська “Просвіта” приділяла значну увагу створенню невеликих бібліотек на дому у членів товариства, які мешкали у селах. Отже, планувалося зробити просвітницькі центри, через які можна було б проводити роботу. Такий напрямок роботи товариства був наслідком того, що на його адресу надходили із сіл прохання такого роду: “від себе і від людей свого села прошу прислати нам книжок, як ви прислали в другі села” [113, С. 3]. Такі звертання селян до губернських товариств, особливо київського, члени якого займалися видавництвом літератури, і подільського, були частими [62, арк. 1; 65, арк. 45]. Література була відправлена з Києва майже у 100 населених пунктів [49, арк. 5].

За ініціативою просвітян заклади для дорослих відкривалися також при сільських училищах [3, арк. 5]. Процедура їх організації була наступна: сільські активісти, підтримані сільським сходом, направляли відповідне прохання до губернських управ, а ті, у свою чергу, зверталися до попечителя Київського навчального округу. При цьому необхідна була санкція губернатора. Утворення закладів значною мірою залежало від благонадійності фундаторів курсів і особливо вчителів [3, арк. 27]. Щоправда, влада в окремих випадках вважала не бажаним відкриття закладів для дорослих і тому не дозволяла це робити. На Поділлі, наприклад, класи для дорослих були поодиноким явищем. На них слухачам віком старше 16 років викладали географію, російську історію, читання з чарівним ліхтарем тощо. За свідченням Уманської повітової управи, заклади для дорослих мали “несомненную пользу” [4, арк. 192]. Із просвітницькою метою були проведені читання з бджільництва, влаштовані О. Палейчуком у селах Горохів, Денеші, Кобил’є. Тривали вони

від 5 до 8 год. Чисельність слухачів коливалася від 50 до 130 чоловік [9, арк. 28]. Завдяки таким лекціям селяни краще розуміли потребу в бджільництві, як потрібно турбуватися про бджіл і т. ін. Інколи слухачам пропонувалися лекції важкодоступні для розуміння. Такі читання, зокрема, проводилися у Таращанському повіті, що на Київщині [108, С. 4]. Коли лекції чи інші заходи викликали підозру, поліція зобов'язана була керуватися § 10 тимчасових правил від 3 березня 1906 р., згідно яких на таких заходах повинні бути присутні компетентні особи [27, арк. 138].

Безумовно, в поширенні освіти та сільськогосподарських знань у регіоні велику роль відігравали сільські освітяни. Для цього вони використовували будь-які матеріали, навіть недозволені владою: прокламації і відозви, брошури та часописи, збірники поезії українських письменників тощо. Тому абсолютна кількість бібліотек на селі, що виконували просвітницькі функції, діяли переважно нелегально, не реєструвалися, а їх виявлення викликало переслідування влади.

Завдяки зусиллям кам'янецьких та сільських просвітян у 1908 р. вдалось отримати санкції від губернатора на утворення бібліотек-читалень у селах Іванківцях, Щурівцях, Куничому та містечку Печарі. Водночас на прохання відкрити просвітницькі осередки у м. Жванці, м. Чернівцях та ін. надійшли відмови губернатора [39, арк. 13; 18; 19; 5, арк. 12]. Так само у 1909-1910 рр. 14 сіл звернулося до Подільської "Просвіти" з відповідним проханням. Проте губернатор не дав на це дозвіл [109, с. 4; 37, арк. 1; 88, с. 87]. Тому товариство вже не зверталося до влади за дозволами, а радило селянам апелювати "безпосередньо до начальства про відкриття "народної бібліотеки-читальні" на

підставі закону про сільські бібліотеки-читальні або відписувало, що надії немає [58, арк. 38, 48].

Просвітяни с. Радівці, що на Поділлі, ще у 1908 р. подали до губернатора 3 прохання про відкриття бібліотеки-читальні. Сподівання були марними. Тоді мешканці села організували кооперативи. У 1910 р. вони створили споживче товариство, у 1913 р. – кредитне і у 1914 р. – сільськогосподарське. У їх межах і проводилася просвітницька робота [114, С. 24].

Таким чином, впровадження сільськогосподарських знань в просвітницьких осередках у сільській місцевості Поділля не зважаючи на репресії та перешкоджання в роботі з боку влади, продовжував розвиватися і удосконалювати свої форми і методи діяльності враховуючи вимоги часу, зумовлених розвитком капіталізації сільського господарства.

Переконливим прикладом трансформації соціально-економічних відносин під впливом ринкової економіки в сільському господарстві також була діяльність подільських священнослужителів. Серед духовних пастирів того часу особливо помітна постать настоятеля с. Гуків Кам'янець-Подільського повіту Олександра Михайловича Маричева. Він був ініціатором організації сільськогосподарських товариств у багатьох селах ряду повітів губернії. Крім того стематично виступав із лекціями, агітував за кооперативи, допомагав активістам у складанні документів для нових спілок. Через це його ім'я стало широко відомим подільській громаді. Олександр Михайлович брав участь у підготовці і проведенні всіх з'їздів, виступав з доповідями, розробляв пропозиції та резолюції. Не раз за дорученням з'їздів він звертався з клопотаннями у кооперативних справах до губернських та земських властей. Отець Олександр добровільно поєднував свою пастирську

діяльність із дорученнями, на громадських засадах виконував обов'язки інструктора північного району, куди крім Кам'янецького входили такі повіти як Летичівський, Проскурівський та Ушицький. Майже всі друковані документи: зразки статутів споживчих і кредитних товариств, сільськогосподарських гуртків, а також рахівничі книги, інструкції для прикажчиків споживчих товариств підходили до населення [99, С.12].

Також ним проводилась відповідна робота по організації подільського кооперативного союзу, по створенню музею товарних зразків, придбанню книг, підписці на газети та журнали для селянства. [269, С.12; 111, С.92].

Добре відомою в краї була громадська діяльність з поширення сільськогосподарських знань священників Михайла Ковальчука та Григорія Піліна. Вони розповсюджували серед місцевих жителів кооперативні газети, виступали з лекціями, допомагали створювати кооперативні товариства. Крім того подолянам запам'ятались їх публікації у масових виданнях [140, С.12]. Михайло Ковальчук у 1912 р. брав участь у закордонній поїздці у Європу. По поверненню, вийшла його велика стаття із узагальненням досвіду діяльності сільськогосподарських організацій, зокрема кооперативів у містах Рочдейл (Англія), Бреслау, Дрезден, Лейпциг, Гамбург, Берлін (Німеччина), Брюссель, Гент (Бельгія) з інтересом вивчалась багатьма читачами краю [140, С.20]. Сьогодні Гентський університет знаменитий на всю Європу, який підтримує тісні зв'язки з Національним університетом біоресурсів і природокористування України.

На 1913 рік ідея сільськогосподарського кооперування стала настільки популярною, що її підтримувала переважна більшість

населення краю і, серед інших верств, чимало священослужителів.

Цікаво те, що вся ця робота священослужителями велась на громадських засадах. Їхня участь у поширенні сільськогосподарських знань не завжди полегшувалась духовним саном і приналежністю до офіційно визнаної державою православної релігії. Більше того, на жаль, громадська думка того часу, у деяких селах була упередженою до тих духовних осіб, що брали на себе сміливість пропагувати, зокрема, кооперативні ідеї. Противники кооперації часом підбурювали неосвічених селян приймати на сільських сходах ухвали про осуд дій священників, оголошення їм бойкоту [81, С.16]. Не зважаючи на цю протидію, православні священники та пастирі католицької церкви продовжували розпочату справу, а це, в свою чергу позитивно вплинуло на загальний стан матеріального і культурного рівня подолян.

Таким чином, в кінці XIX - початку XX ст. на Поділі кооперативні організації та приватні особи приймали дійову участь в поширенні сільськогосподарських знань через співпрацю з кредитними, гуртовими, виробничими та місцевими спілками, які були демократичними, доступними для трудящих, що надало можливості накопичувати значний досвід у залученні сільського населення у сферу громадських та торгівельно-господарських відносин.

РОЗДІЛ 4

НАСЛІДКИ ВПРОВАДЖЕННЯ ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ

4.1 Практичне застосування сільськогосподарських знань

Становище сільськогосподарського виробництва, як вже зазначалось, спробами інтенсивного розвитку господарства. В Землеробській галузі значна увага приділялася необхідності підвищення інтенсифікації використання «техніки землеробства» [13, арк.17]. Повсюди, крім північних повітів краю, широко використовувались залізні плуги, борони, кінні та парові молотарки, віялки. Так, наприкінці ХІХ ст. з усіх 168 великих маєтків Поділля досконалий інвентар мали 94 маєтки (56 %), у тому числі з цих 94 маєтків 77 (82 %) мали сільськогосподарські машини. Але ще чимало – 74 маєтки (44 %) не мали ні досконалого інвентаря, ні машин [220, С.77]. За рівнем забезпеченості сільськогосподарським інвентарем та технікою Подільська губ. посідала гідне місце як серед інших українських регіонів, так і в Російській імперії взагалі. Загальна потужність парових двигунів, що працювали на території краю у 1875 р., складала 5480 кінських сил. За цим показником в Україні Подільську губ. випереджала лише Київська (8363 кінських сили) [235, С.481]. Завдяки змінам, які відбувались в економіці краю, на кінець 90-х років у трьох Правобережних губерніях налічувалось 717 підприємств, де використовувались парові машини: 1264 постійних парових двигунів і 315 локомотивів, у той час як у всіх 7 південно-російських губерніях було 881 таке підприємство, де використовувалось 513 стаціонарних парових машин і 568 локомотивів [287, С. 188-189].

Розуміючи значення новітньої техніки на ринку, котрий тільки-но почав формуватися, деякі тогочасні підприємці обрали саме цей напрям економічної діяльності, поєднуючи виробництво сільськогосподарських машин і обладнання із їхньою реалізацією та обслуговуванням, для чого були необхідні працівники з відповідним фахом. Саме до таких належали В.Фільверт та Фр. Дедін, котрі у 1898 р. подали в Міністерство фінансів для затвердження проект статуту „Акціонерного товариства заводів і торгівлі сільськогосподарськими машинами та технічними виробами”. У документі зазначалось, що, крім досить солідного капіталу та заводу сільськогосподарських машин і технічних виробів у місті Києві з обсягом виробництва до 400 тис.руб. в рік, названі особи ведуть активну торгівельну діяльність продукцією свого підприємства [25, арк.1]. Торгівельну діяльність назване товариство здійснювало в основному у трьох Правобережних губерніях. Бажання сприянню розвитку вітчизняного виробництва сільськогосподарської техніки приводило інколи до певних курйозів, так, на початку червня 1912 р., у зв’язку з переглядом умов торговельного договору Росії й США 1882 р. Київське, Катеринославське, Подільське і Херсонське губернські земства ухвалили рішення про бойкот американських сільськогосподарських машин та знарядь, а Катеринославське земство заявило ще й про ліквідацію своєї сільськогосподарської агентури, відкритої 1908 р. в цьому краї.

Полеміку щодо доцільності таких заходів вів на сторінках журналу ”Земское дело“ К. А. Мацеєвич. Він охарактеризував чинники, які сприяли розвитку і розширенню зернового господарства на півдні країни й у чорноземній зоні та його інтенсифікації, показав причини зростання попиту на сільськогосподарські машини, в тому числі й такі складні, як

парові молотарки. Використання техніки мало місце як у потужних капіталістичних господарствах, так і в дрібних. У таких умовах посилювався розвиток вітчизняного машинобудування.

Проте значна частина техніки, особливо збиральних, надходила за океану. Імпорт американських машин за останнє десятиліття (1900–1910 рр.) збільшився вдесятеро. Постачалися вони переважно в південні губернії. Рішення цих земств, на думку К. Мацієвича, були легковажними з точки зору нагальних потреб вітчизняного сільського господарства, не відповідали ні громадському обов'язку перед місцевим населенням, покладеному на них законом, ні земським традиціям, ні тим мінімальним вимогам населення до своїх місцевих органів самоврядування щодо розуміння громадсько-економічного значення їх дій. Такий бойкот сприяв би розвитку машинобудування Німеччини та Австрії але й вони не задовольнили б потреб у техніці, згортанню роботи земських складів сільськогосподарських машин і поширенню приватної торгівлі цим товаром, розміщенню на території Росії заводів міжнародного тресту жаток. А це призвело б до згортання виробництва вітчизняного машинобудування. Якщо в галузі промислових та торговельних відносин Росії й США вигода, на думку вченого, є обоюдною, то у галузі агрокультурної взаємодії – цілком на боці першої, оскільки американське сільське господарство є на світовому ринку її суперником, причому більш озброєним саме завдяки високій агрокультурі [91, С. 387].

Необхідність забезпечення сучасним обладнанням свого підприємства розуміли і дрібні промисловці. Тих, в кого не було на це коштів, ринкові умови змушували шукати інші шляхи. Так, селянин Микита Лисенко передав в оренду єврею Лейбі Армянеру водяний млин у селі Кадиївцях Кам'янецького пов., що на

Поділлі. Крім незначної орендної плати (30 руб. в рік), основною умовою оренди була перебудова млина з дерев'яного на кам'яний, встановлення нового устаткування і побудови біля нього соломорізки [36, арк. 3].

Швидкий розвиток капіталізму у сільському господарстві призвів до виникнення підприємств з виготовлення і ремонту сільськогосподарської техніки й знарядь. Перша в губернії фабрика такого профілю була збудована у 1873 р. в с. Черемиси Вінницького пов. Згодом такі підприємства з'явилися у містах Могилеві-Подільському, Городку, Проскурові [31, арк. 17]. Землеробські знаряддя, віялки, сівалки, соломорізки, млинки та інші збувались як на місцевому ринку, так і вивозилися до Києва, Одеси, Житомира. До найбільш значних машинобудівних підприємств Поділля належали землеробсько-технічний завод поміщиків Маньковецьких у с. Боровка Ямпільського повіту, машинобудівний завод Фердинанда Бросмана у Вінницькому пов., завод Ю.М. Рутберга в с. Рудка Ольгопільського повіту [54, арк. 14].

Існували в регіоні і ливарно-механічні заводи (міста Проскурів, Кам'янець-Подільський, Вінниця), однак їх кількість і показники виробництва були такими незначними, що дозволили Даніелю Бовуа назвати такі підприємства „дрібними, маргінальними видами господарювання, які лише підкреслюють першорядну вагу агроспоживчого комплексу” [160, С.256].

Ознакою того часу було посилення спеціалізації окремих регіонів, що визначилась ще в попередній період та виникнення ряду монополістичних об'єднань. Основне завдання, яке ставили перед собою монополії, було захоплення ринку як зі збуту готової продукції, так і з придбання сировини. Діяльність монополістичних об'єднань, як правило, включала декілька

напрямків економічної діяльності. Однак особливістю монополій, що діяли на території України, було прагнення до спільних дій лише в збуті готової продукції, мало торкаючись самого процесу виробництва.

Наступним етапом розвитку монополістичних об'єднань було утворення трестів і синдикатів, які на початку ХХ ст. були закономірним наслідком подальшого розвитку капіталізму на території Російської імперії. Так, на думку Б.А.Кругляка, утворенню трестів в Україні сприяв ряд обставин, найголовнішими з яких були: по-перше – наявність широкої і надійної вітчизняної сировинної бази (в правобережному регіоні цю вимогу повністю задовольняли значні плантації цукрового буряку). По-друге, трести створювались у тих галузях легкої і харчової промисловості, де спостерігався підвищений і постійно зростаючий попит з боку безпосереднього споживача продукції (що також характерно для бурякоцукрової промисловості). І по-третє, поступове зменшення кількості дрібних виробництв, „поглинання” їх великими, могутніми підприємствами. У 1910 р., наприклад, відомим підприємцям Терещенкам належало 10 заводів, які виробляли більше 5 млн. пудів цукру на 21 млн. руб., торговому дому „І. Г. Харитоненко і син” належало 7 цукрових підприємств, що виготовляли 4 млн. пудів продукції на рік на 17,6 млн. руб. [232, С. 53].

Під впливом ринкових умов відбувалися зміни в самій організації селянських господарств, цьому сприяло, те, що в останнє десятиліття ХІХ ст. почали виникати сільськогосподарські синдикати. 30 травня 1897 року міністерством землеробства і державного майна був виданий «Нормальный устав сельскохозяйственных товариществ», за яким визначався порядок дозволу утворення сільськогосподарських

синдикатів. Згідно статуту, в його завдання входило: 1) сприяння місцевим сільським господарям в придбанні усіх необхідних предметів для ведення господарства, а також у вигідному збуті їх продукції; 2) наданні позичок своїм членам під забезпечення товарами, прийнятими на комісію; 3) виконання різного роду доручень сільських господарів для покращення ведення господарства, тобто його раціональності.

Членами товариства могли бути тільки землевласники, орендарі, а також особи і організації, що займалися сільським господарством в районі дії товариства. Майнова відповідальність членів товариства обмежувалася внесеними паями чи вкладами, з яких і утворювалися головні кошти товариства. Розмір їх визначався на розсуд засновників. Бажаючі могли мати декілька паїв. Власник хоча б одного паю може користуватися правом голосу, при цьому нікому не надавалося права більш як на 4 голоси. Такий досвід минулого доречно було б використати і сьогодні.

Згідно статуту, окрім основного, передбачався і запасний капітал. Виплати з чистого прибутку на паї не повинні були перевищувати 5 %; решта частина прибутку ділилась пропорційно кількості зроблених кожним членом закупок в товаристві.

В діяльності сільськогосподарських, або як вони себе називали “землеробських” синдикатів, найбільш успішно розвивались операції по придбанню більш досконалих сільськогосподарських машин та механізмів. А також елітного посівного матеріалу.

Однак, дуже слабкою була централізована організація збуту сільськогосподарської продукції через синдикати, тому що, не було прямих, безпосередніх стосунків сільських господарів з закордонними ринками, тобто збут повністю залежав від

посередницької діяльності певних осіб та відповідних організацій. Зокрема, синдикати були не спроможні зібрати в своїх руках та зберігати і транспортувати велику кількість хліба.

Більш продуктивною була діяльність сільськогосподарських товариств по реалізації своєї продукції на внутрішньому ринку. З подальшим розвитком капіталізації сільського господарства в середовищі сільгосп виробників окреслились дві течії: перша – прихильники відрахування вигідних дивідендів у формі відсоткових нарахувань на накопичуваний капітал у вигляді премій, по сумі участі кожного члена товариства в його оборудках; друга – це ті, хто вважав пріоритетним громадську діяльність синдикату по вдосконаленню сільськогосподарського виробництва через співпрацю з земськими та іншими сільськогосподарськими товариствами.

У 1892 р. утворився «Київський землеробський синдикат», діяльність його була поширена на Київську, Подільську, Волинську, Полтавську, Чернігівську, Херсонську та Бессарабську губернії. Синдикат співпрацював з машинобудівними заводами, створював дослідно-насіневі станції та сільськогосподарські лабораторії для випробувань посівного матеріалу й добрив, видавав щотижневий часопис за одноіменною назвою, який мав у 1897 р. 800 підписчиків. На початку ХХ ст., як і у пореформений час, досить розповсюдженою була селекційна справа, що давало можливість забезпечення селян сортовим насінням буряку, мінеральними добривами та сільськогосподарським реманентом. Широке застосування такої практики призвело до підвищення урожайності коренеплодів з 75 до 100 берківців (1 берковець = 10 пудів) з десятини, що забезпечувало сільським виробникам прибуток від 112 до 150 руб. [75, С. 54].

Послугами сільськогосподарських синдикатів користувались, головним чином не члени синдикату, а саме сільськогосподарські товариства, які існували і в Подільській губернії, це Подільське товариство сільського господарства і промисловості (створене у 1898 р.), Подільське товариство сільських господарів [29, Арк.7]., а також окремі господарства. Чим більший земельний наділ мало господарство, тим інтенсивніше тут вирощувалась товарна продукція зокрема, пшениця. Дрібні ж господарства вирощували в основному фуражний хліб, що використовувався в них самих (зокрема жито). В той час, як невеликі господарства сіяли в основному з року в рік зернові, виснажуючи ґрунт і знижуючи його родючість, то в міцних, великих господарствах все більшу площу займали посіви трав як для поліпшення структури ґрунту, так і для забезпечення худоби кормами. Торкнулися зміни і структури рільництва. У 1914 р., наприклад, 64 відсотки господарств Подільської губ. застосовували трипілля і 36 відсотків – багатопілля.

За таких умов середній валовий збір жита з 1 десятини у 1909 р. становив у Подільській губернії 95 пудів [45, арк. 98]. Таким досить високим як на той час врожайам сприяло і більш широке використання добрив: фосфоритної муки, томасшлаків, натрієвої селітри тощо. Звичайно, більше добрив застосовували міцні, заможні господарства. На Поділлі у 1913 році в господарствах розміром до 3 десятин на 1 дес. ріллі їх припадало 0,03 пуда, а у великих економіях (понад 25 десятин) – 0,54 пуда [304, С. 15].

Тому на початку ХХ століття на Поділлі широкого розвитку набула земська агрономія. Завдання якої визначалися через діяльність інституту земських агрономів, що пропагували поліпшення ведення господарства не лише популярними

лекціями, а й наочно – показовими заходами. У праці “Чего должна желать земская агрономия от четвертой Государственной Думы” К. Мацієвич звертає увагу на необхідність реформування земств та роль законодавчого органу влади в цьому. Вчений стверджує, що чи не єдиним позитивним результатом діяльності третьої державної Думи було те, що з’явилася можливість отримати з держбюджету великі кошти на розвиток громадської агрономії. Не можна заперечувати позитивного моменту й у тому, що збільшення асигнувань Департаменту землеробства дало можливість органам самоврядування запровадити дільничну агрономію, ухвалення закону про дослідну справу сприяло розвитку агрикультурних досліджень. Але подальший розвиток громадської агрономії на його думку, пов’язаний з реформуванням земств шляхом ухвалення нового положення про ці установи, яке б передбачало демократизацію виборчого права, запровадження дрібних земських одиниць, запобігання втручання місцевої адміністрації в їх справи [128, С. 1416-1418].

Для покращення роботи громадської агрономії пропонувалося ліквідація двох паралельних агрономічних організацій – державної та землевпорядкувальної, підготовку висококваліфікованих кадрів, розширення мережі наукових дослідних станцій, врегулювання взаємовідносин між центральним відомством і місцевими установами. К. Мацієвич вважав, що необхідно визначитися із загальним напрямком та характером субсидій уряду, тобто вони повинні були мати характер стимулюючий, спрямовуючий або просто фінансової підтримки [128, С. 1421-1422].

Незважаючи на існуючі проблеми, агрономи-практики проводили в господарствах досліди з мінеральними добривами та показували ефективність цих добрив. Певна увага надавалась

удосконаленню землеробних знарядь, але це відбувалось в основному в приватних маєтках. Удобрення полів проводилось переважно органікою, фосфоритами і вапном, а селяни удобрювали свої землі органікою частково і в невеликій кількості.

Як засвідчує газета «Обзор Подольской губернии за 1908 год» в поміщицьких маєтках проводились спроби по застосуванню більш прогресивних і нових технологій з досвіду американських фермерів [76, С. 3-4].

Добре була розроблена методика сільськогосподарських змагань (конкурсів), та районних сільськогосподарських виставок, які проводило Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості. Дане товариство було організовано в 1898 році.

Таким чином, практичне застосування сільськогосподарських знань в аграрній сфері Поділля, в умовах швидкого розвитку ринкових відносин, було пов'язане з багатьма складовими. Перш за все, це обізнаність виробників з новими технологіями в галузях сільського господарства, а також необхідністю опанування ними відповідними фаховими знаннями. Всі ці завдання і було покладено в певній мірі на громадську агрономію. Передові аграрні технічні новинки широко рекламувалися в періодичній літературі, яка торкалась економічних питань. Велика кількість подібної реклами була вміщена, зокрема, у кожному номері „Економічного листка” – друкованого органу Подільського губернського земства, щонедільній газеті „Киевский отклик” - виданні Київського губернського земства, журналі „Наша кооперація” та інших часописах. Досить якісна, як на той час, реклама вже сама по собі була ознакою стрімкого розвитку ринкових відносин.

В цих спеціалізованих виданнях публікувалися матеріали про організацію сільськогосподарських ярмарок, про життя різних Подільських сільськогосподарських товариств: Союзу скотозаводчиків, відділу садівництва і ін.

Отже, домінування аграрного напрямку економіки Подільського регіону та сприятлива позиція земських органів і різних громадських організацій щодо питань аграрного розвитку, яка проявилась, зокрема, в створенні інституту громадської агрономії. А це в свою чергу послужило повштохом для пошуку нових форм організаційної та господарської діяльності на селі.

4.2. Шляхи реалізації продукції сільськогосподарського виробництва

В умовах здійснення аграрних перетворень сучасної України історичний досвід становлення та розвитку сільськогосподарської освіти та дослідної справи має непересічне значення в реалізації результатів сільськогосподарської праці. Особливої значимості набуває регіональна специфіка аграрного розвитку України. Тому аналіз діяльності сільськогосподарських установ Поділля, форм та методів популяризації сільськогосподарських знань, та підвищення аграрної культури має важливе наукове та практичне значення.

Одним із найкращих провідників агрономічних знань були сільськогосподарські виставки. Підкреслюючи їх важливе значення в доповіді Департаменту Землеробства Сільськогосподарській Раді наголошувалося на тому, „що тільки таким чином сільські господарі і можуть отримати можливість ознайомитися з досягнутими успіхами в тій чи іншій галузі сільськогосподарської промисловості, і внаслідок слабого розвитку суспільного життя ці виставки можуть служити одним із

найкращих способів до взаємною зближення господарів між собою" [210, С. 5].

Розуміння того, що виставки - це школи, де вчать і вчаться, було усвідомлено ще в середині XVIII ст. Почин у виставковій діяльності зробила Франція. 1648 р. у Парижі декілька художників влаштували виставку карі ин. У 1776 р. в Лондоні були виставлені нові ткацькі та прядильні машини. Саме з цього часу виставки починають відображати успіх всіх галузей господарського життя країни.

З другої половини XIX ст. починають відкриватися всесвітні виставки. Перша відбулася в Лондоні в 1851 р., кількість експонатів на ній всього 17 000. відвідувачів - біля 6 млн. У 1904 р. на всесвітній виставці в Сан-Луї кількість експонатів 75 000, а відвідувачів до 20 млн. Такий ріст виставкової справи найкраще говорив про значення виставок. Виставкова діяльність в Росії йшла такими ж шляхами як і за кордоном..

Нові умови економічного життя після скасування кріпосного права сприяли тому, що ініціатива і проведення виставок перейшли від уряду до земств та громадських організацій. В Росії особливий розвиток отримали сільськогосподарські виставки, висунувши на перший план питання сільського господарства та землеустрою. Перша Всеросійська виставка відбулася 1845 р. До 1913 р. їх було 11 [119, С. 993-995].

У 1869 р. видали особливі виставкові правила, що передбачали сприяння з боку Міністерства Землеробства сільськогосподарським виставкам, які влаштовувалися сільськогосподарськими товариствами та земствами [120].

У 1887 р. Київським товариством сільського господарства була влаштована сільськогосподарська і промислова виставка. що мала велике практичне та науково-теоретичне значення не тільки

на весь Південно-Західний край взагалі, та Подільську губернію зокрема, а й викликала зацікавленість навіть у віддалених місцевостях Росії, по були недостатньо дослідженими. Виставка працювала відповідно до затвердженого Міністерством Землеробства і Державного Майна „Положення про сільськогосподарську і промислову виставку, влаштовану Київським товариством сільського господарства і сільськогосподарської промисловості і в Києві в 1897 р.” та програми, яка складалася з чотирьох відділів: сільськогосподарського, промислового, кустарно-промислового та наукового [119, С. 15, 26, 65].

Важливе значення мали невеликі періодичні місцеві повітові та волосні виставки, завданням яких був показ росту сільськогосподарських культур у цьому районі.

Навесні 1912 р. Київським товариством любителів природи була влаштована друга пересувна виставка птахівництва. Мета якої була спрямована на сприяти покращенню і розвитку птахівництва шляхом ознайомлення місцевого населення з найкращими представниками свійської птиці, розповсюдження її серед населення шляхом продаж). Було представлено біля 80 кліток свійської птиці 18 експонатами місцевими та інших місць Київської та сусідніх губерній. Із місцевих господарств у ній взяла участь ферма Уманського училища землеробства і садівництва: лані -шани та тулузькі гуси [121, С. 18-19].

У вересні-жовтні 1912 р. відбулася Київська виставка - розпродаж з плодівництва та I городництва. Київський відділ Імператорського Російського товариства плодівництва задався метою дати можливість садівникам краю показати результати своєї праці та в'яснити питання про вибір сортів у зв'язку з місцевими ґрунтовими та кліматичними умовами, в'яснити

морозостійкість сортів. Незважаючи на те, що плodівництво було серйозною галуззю господарства в Південно-Західному краї, на жаль, у виставці взяли участь декілька господарств [122, С. 12; 123, С.3].

Сільськогосподарські виставки сприяли розповсюдженню сільськогосподарських знань позашкільним шляхом, розвитку і вдосконаленню всіх галузей аграрного виробництва, були своєрідною рекламою продукції, показниками розвитку та економічної сили регіону.

Виставки мали велике просвітницьке значення: бесіди, читання лекцій, виставлені на продаж та огляд експонати давали можливість сільськогосподарським виробникам особисто переконатися у вигодах тих чи інших прийомів обробітку землі, роботі сільськогосподарських машин і механізмів, селекції, загалом сприяли прогресу сільського господарства.

Відчутним стимулом розвитку економіки краю у пореформений час був внутрішній товарно-грошовий обіг. Одним із способів розвитку такого обігу була ярмаркова торгівля, переважали ярмарки, що мали місцеве значення. Саме дрібні місцеві ярмарки (привіз – до 5 тис. руб.) надавали селянинові можливість реалізації своєї продукції без посередників, що разом з відсутністю оподаткування (ярмарки тривалістю до 7 днів) дозволяло їм успішно конкурувати із стаціонарними формами торгівлі. Це було характерно і для інших губерній України. Так, якщо у 1863 р. в українських землях щорічно відбувалося 2277 ярмарків, на які привозилось товарів на 131 млн. руб., а продавалось – на 67,8, то у 1894 р. на фоні їх кількісного збільшення – 3163, вартість привезених товарів досягла лише 112 млн. руб., при 60, 7 млн. реалізації [182, С.109], що свідчило про розвиток саме невеликих ярмарків із незначними торговельними

оборотами, а також про появу нових форм торгівлі, які витіснили ярмаркову торгівлю.

В губерніях Правобережної України у 80-90-х роках щорічно відбувалося біля 960 ярмарків, що складало 30 відсотків загальноукраїнських. Щорічно на них привозилось товарів на 12500 тис. руб., а продавалось – на 6700 тис. [223, С. 398]. Якщо для Волині і Поділля у пореформений час властиве кількісне зростання ярмарків, то на Київщині вони, в основному, втратили роль центрів торгівлі і успішно функціонували лише в місцевостях, віддалених від великих торгівельно-промислових центрів.

Головними предметами ярмаркової торгівлі були промислові вироби, проте кожний з гуртових ярмарків в кінці XIX ст. набув своєї товарної спеціалізації. Прикладом такої спеціалізації був найбільший у Правобережній Україні Контрактовий або Стрітенський ярмарок, який збирався з 5 по 25 лютого у місті Києві. Крім торгу наявним товаром, на ньому укладались значні угоди щодо торгівлі хлібом, цукром, насінням, спиртом, кам'яним вугіллям, машинами, сіллю, лісом, підписувались контракти на різні підряди, угоди купівлі і продажу землі, оренду маєтків, господарств та промислових підприємств всієї Правобережної України, у тому числі і Поділля.

У 1862 р. вартість товарів, привезених на Стрітенський ярмарок, досягла 3376284 руб. З цієї суми 1916284 руб. припадало на українські товари і 1460 тис. – на іноземні [13, арк. 52]. У 1870 р. на ярмарок було привезено товару на 1480 тис. руб., а реалізовано на 650 тис. руб. [18, арк. 8]. Таке відчутне скорочення обсягів торгівлі відповідає загальній тенденції занепаду великих і підвищенню ролі дрібних ярмарків з виключно

місцевим значенням. У 1880 р. на Контрактовий ярмарок було доставлено товарів на 2186290 руб., а реалізовано на 792465 руб. [18, арк. 45].

Досить широко ярмаркова форма торгівлі була представлена в Подільській губ. На території густонаселеного краю загальна кількість ярмарків у 70-80-х роках доходила до 123, але всі вони, за винятком Петропавлівського в містечку Ярмолинці і Свято-Троїцького в Балті, були незначними за своїм обігом і слугували місцевому населенню більше для задоволення сільськогосподарських потреб, ніж для будь-яких промислових операцій [107, С. 55]. У 1895 р. кількість подільських ярмарків зросла до 153 і ця кількість, як свідчать матеріали крайової статистики, і в наступні роки залишилась приблизно на цьому ж рівні [79; 1895, С. 44].

Що ж до Балтського і Ярмолинецького ярмарків, то їх значення для губернії було досить різним. Свято-Троїцький ярмарок у Балті відігравав не тільки місцеву роль. Розміри і характер його обігу, що визначались більше загальними економічними причинами, дають можливість визначати не тільки спад або зростання місцевого виробництва і торгівлі, але й економічний стан, економічні потреби і можливості цілого краю. Привертає також увагу фінансова вигідність цього торговельного центру для самої Балти: у казну міста лише протягом 1861-1863 років надходило прибутку з місць, що відводились ярмарковим комітетом під побудову тимчасових балаганів і кінських загонів, в середньому по 2280 руб. в рік, а з землі на ярмарковій площі для побудови лавок та крамниць надходило по 2770 руб. в середньому за рік [37, арк. 73].

Петропавлівський ярмарок мав виключно місцевий характер і був обмежений в своєму обігу, котрий не зазнавав відчутних

коливань, постійними розмірами існуючих річних потреб місцевого населення і населення сусідніх земель. Однак у той час, як Балтський ярмарок з його значними оборотами збирав відносно невелику кількість прибулих, на досить незначний за товарно-грошовими обігами Ярмолинецький ярмарок прибувало купців з інших регіонів вдвічі більше. Сюди на торги кожен рік прибувало до 500 купців з Варшави, Одеси, Бердичева, Бессарабії, що свідчить про міжнародну кооперацію таких заводів. На ярмарку в оренду здавалось понад 278 магазинів, збудованих власником містечка графом Орловським. Крім того, під магазини наймалося понад 200 помешкань у місцевих мешканців [40, арк. 16], які мали певний зиск при проведенні ярмарок.

Так, у 1861 р. на торги в Балту, де головним чином торгували кіньми та рогатою худобою, було привезено товарів на суму 2481649 і реалізовано на 800 тис. руб. У містечко Ярмолинці привезено товарів на 1150128 руб. і продано на 754180 руб. [86, С. 27]. У наступні роки це співвідношення хоча і коливалось, проте залишалось приблизно таким же. У 1887 р., наприклад, на Свято-Троїцький ярмарок було привезено товарів на суму біля 3 млн. руб. і реалізовано на 1,9 млн. На Петропавлівський привезли на 1,7 млн. руб. і продали на 970 тис. руб. [79; 1890, С. 28]. Але вже з кінця 80-х років обсяг торгів скорочується, у зв'язку з економічною кризою 90-х років. Восени 1894 р. вартість товарів, привезених на торги в Балту складала 949940 руб., а реалізованих – на 582260 руб. В Ярмолинцях ці цифри складали відповідно 1253824 і 642345 руб. [79; 1895, С. 44].

Загальний стан розвитку ярмаркової торгівлі на Поділлі у 1896 р. характеризують такі дані: ярмарків тривалістю один день було 138, 2-3 дні – 6, 3-7 днів – 4, 12-20 днів – 1, всього – 149. На

них було доставлено товарів на 2971 тис. руб., продано – на 1798 тис. руб. [79, С.290]. Подільський край як за сумою обсягів торгів, так і за загальною кількістю ярмарків дещо відставав від інших правобережних губерній. (На 581 ярмарок Волині у 1896 р. було доставлено товарів на 5410 тис. руб., продано на 1978 тис. руб., на 233 ярмарки Київщини – відповідно на 4064 і 2963 тис. руб.) [265, С. 300].

Однією з важливих форм пропаганди сільськогосподарських знань була ярмаркова торгівля, яка на практиці демонструвала продукцію сільського господарства, отриману в наслідок впровадження новітніх агротехнологій. На загальному фоні збільшення кількості ярмарків Поділля у пореформений період, так у 70 - 80-х роках ХІХ ст. – 123 ярмарки, а у 1908 р.- 200. В досліджуваний період на теренах Російської імперії, зокрема Подільської губернії визначелись напрями і методи громадсько-агрономічної діяльності: просвітницький і практично-показовий, що поширювали сільськогосподарські знання і вміння, вдосконалювали аграрну культуру, але особлива увага зверталася на господарсько-організаційні заходи. Тому, допомога у розв'язанні організаційно-виробничих проблем, а саме організації праці, збільшення товарообміну за допомогою державних та громадських установ дозволило їм ефективніше використовувати виробничі ресурси у впроваджені та подальшому розвитку принципів ринкової економіки у сільському господарстві не тільки Поділля, а і всього південно-західного краю

ВИСНОВКИ

Головною передумовою впровадження сільськогосподарських знань в аграрній сфері економіки Поділля, було становлення та розвитку ринкових відносин, яким сприяли

комплекс реформ, проведених урядом у 60-70-х рр. ХІХ ст., що призвело до швидкого проникнення капіталістичних відносин в сільське господарство.

Для економічних відносин і соціальної сфери Подільського краю, були притаманні найбільш характерні риси пореформеного розвитку: аграрна спрямованість економіки, спеціалізація регіону на вирощуванні і переробці зернових культур і цукрового буряку, запровадження у сільському господарстві краю передової на той час техніки та поліпшеного реманенту, порівняно широке використання добрив, все більше застосування вільної найманої праці, значна кількість дрібних і середніх торговців, розповсюдження посередництва і оренди - все це дозволило збільшити продуктивність праці та загальну прибутковість аграрної галузі регіону.

Відбулися суттєві зміни в землеволодінні та землекористуванні. За період з 1861 по 1896 рр. поміщицьке землеволодіння на Поділлі зменшилось з 1 652 тис. десятин до 1456 тис. десятин, або на 12 відсотків. Якщо до реформи 1861 р. селянам Поділля належало 960412 дес. землі, то після переходу на викуп ця цифра зросла до 1142251 дес. Подальше зростання селянського землеволодіння мало місце і на початку ХХ ст.

Зазначені зміни, які відбувались у пореформений період в питанні земельної власності краю, в умовах розширення ринкових відносин в аграрному секторі економіки, зокрема в індивідуальних, фермерських і навіть у поміщицьких господарствах сприяли інтенсифікації виробничої сфери цієї галузі, що було надзвичайно актуальним, враховуючи високу щільність населення регіону. Закономірним наслідком цього процесу стало розширення селянської і купецької земельної власності та втягування основних поміщицьких господарств у

ринкові відносини, що в свою чергу вимагало впровадження інтенсивних форм господарювання на основі застосування новітніх агрономічних технологій того часу.

Відбулась сільськогосподарська спеціалізація регіону, а це надавало перспективу збільшенню обсягів посівних площ та загального збору цукрового буряку, садівництва й зернових, особливо пшениці з метою реалізації продукції аграрного виробництва на зовнішній ринок.

Організація сільського господарства та його спеціалізація в другій половині ХІХ- на початку ХХ ст. у зв'язку з швидкими темпами розвитку промисловості, сільськогосподарського виробництва і торгівлі потребувала кваліфікованих спеціалістів. Основними формами організації сільськогосподарської освіти на поч. ХХ ст. були нижчі, середні та вищі навчальні заклади. На початку ХХ ст. також мали місце поодинокі приватні спроби відкриття сільськогосподарських навчальних закладів, які характеризувалися безсистемністю організації, незначною кількістю та нетривалим строком існування.

Наприкінці 1870-1880-х рр.. в зв'язку з реформуванням сільського господарства, уряд вживав рішучих заходів по розповсюдженню сільськогосподарської освіти. Прийнято „Положення і штати землеробського училища” (1878), яке регламентувало діяльність нижчих і середніх навчальних закладів. Наступним кроком у розвитку аграрної освіти стало прийняття „Нормального положення для нижчих сільськогосподарських шкіл” (1883) і „Положення про сільськогосподарську освіту” (1904). Діяльність нижчих і середніх закладів також здійснювалася на основі загальних статутів окремих типів сільськогосподарських навчальних закладів. Ці документи визначали мету і завдання

сільськогосподарських навчальних закладів, їх правовий стан, зміст і організацію навчання, систему управління.

Визначальну роль у розвитку сільськогосподарської освіти відігравали земства. З їх появою навчальні заклади набули утилітарного характеру. Вони брали участь в організації не лише професійних, а й загальноосвітніх шкіл, дослідних установ; у поширенні аграрних знань. Сільськогосподарська просвітницька діяльність проводилась у формах лекцій, курсів, екскурсій, виставок, публікацій.

У XIX ст. в Російській імперії активно розвивалась наукова та селекційно-насінницька робота. У 1898 р. був прийнятий Статут сільськогосподарських товариств. Однак, більшість повітових та сільських товариств Подільської губернії були малочисельними і обслуговували лише окремі напрямки в діяльності галузі сільського господарства регіону. З ряду причин, головними з яких стали нестача коштів, агрономів і спеціалістів, більшість товариств швидко припиняли свою діяльність.

Одним з напрямів діяльності товариств було створення дослідних полів. Ефективні економічні результати впровадження наукових досягнень першої сітки дослідних полів у господарствах землевласників Кеніннга, Браницької, Харитоненка та інших змусили Всеросійське товариство цукровиробників у 1900-1901 рр. організувати на власні кошти нову мережу дослідних полів, які були закладені і в Подільській губернії, наприклад, Ялтушківське поле Могелівського повіту.

Загальна мета всіх дослідних полів полягала у підвищенні рівня рільництва. Однак їхня діяльність мала певні недоліки: непостійність щорічного місця розташування і кількості їх створення; необхідність пристосувати дослідження, що проводилися у приватних господарствах до їх інтересів, оскільки

вони брали на себе всі матеріальні витрати і надавали земельні ділянки. Ці негативні моменти призводили до перерви в основних селекційних роботах, до введення тимчасових дослідів. Головною причиною припинення діяльності більшості дослідних установ стала відсутність або нестача коштів, оскільки уряд на той час не підтримував дослідництво.

На початку ХХ ст. потужним важелем розвитку капіталізму на селі, приватного селянського (фермерського) господарства була столипінська аграрна реформа. Цей період характеризувався переходом аграрного сектора Подільської губ. на промислову основу, формуванням нової соціальної сили українського села – вільного селянина-власника, здатного стати опорою поглиблення розвитку ринкового сільського господарства. Хоча реформа 1906-1911 рр. відповідала традиційним українським формам землеволодіння, де з огляду на історичні причини община була слабкою, а в селах панувало переважно індивідуальне землеволодіння, однак у зв'язку з найвищим у Європейській частині Російської імперії рівнем селянського малоземелля на Поділлі кількість хутірських і відрубних господарств була порівняно незначною, оскільки така форма господарювання вимагала певного мінімуму землі.

Тому, певного значення набуває така форма впровадження сільськогосподарських знань, як громадська агрономія. Це була планомірна діяльність, спрямована на поступ масового сільського господарства, збільшення його продуктивності й інтенсивності, реорганізації за промисловим типом, шляхом самодіяльності та самопомоги самих виробників. І в цьому контексті важливого значення набуває будь-яке сприяння зростанню сільськогосподарського виробництва і воно буде ефективним тоді, якщо ґрунтуватиметься на місцевій самодіяльності. Тому

теоретичне і практичне значення має організація та визначення ділової компетенції усіх суспільних сил. Оскільки громадська агрономія охоплює систему заходів на задоволення господарських запитів населення, то, на нашу думку є важливим особиста господарська ініціатива виробників, об'єднаних у вільних союзах для оборони приватних інтересів.

За умов швидкого розвитку ринкової економіки Поділля в пореформений період, особливо наприкінці XIX – на початку XX ст., своєрідною формою захисту інтересів великої частини населення краю від подальшої концентрації та монополізації ринку великим капіталом став кооперативний рух. Значення кооперації полягало і в залученні у товарно-грошові відносини широких верств населення краю, що сприяло конкуренції, розвитку малого та середнього підприємництва. На 1905 р. за чисельністю споживчих об'єднань, кількістю їх членів та питомою вагою населення, охопленого кооперацією, Подільська губ. займала друге місце (після Київської) у Російській імперії. У 1913 р. з 2871 установ споживчої кооперації України четверта частина діяли на Поділлі. Аналіз джерел засвідчив і помітну роль у регіоні торговельних посередників, монополій, інших факторів, що істотно впливали на розвиток галузі. У цей час на зміну одноосібному капіталу все частіше приходив колективний, що призвело до появи (особливо починаючи з кінця XIX ст.) нових організаційних форм виробництва: акціонерних товариств, синдикатів, трестів. Особливо яскраво цей процес помітний на прикладі діяльності сільськогосподарських синдикатів. Згідно статуту, в його завдання входило: сприяння місцевим сільським господарям в придбанні усіх необхідних предметів для ведення господарства, а також у вигідному збуті їх продукції; наданні позичок своїм членам під забезпечення товарами, прийнятими на

комісію; виконання різного роду доручень сільських господарів для покращення ведення господарства, тобто його раціональності.

Однією з важливих форм пропаганди сільськогосподарських знань була ярмаркова торгівля, яка на практиці демонструвала ту чи іншу продукцію сільського господарства, яка отримувалася в наслідок впровадження новітніх агротехнологій. На загальному фоні збільшення кількості ярмарків Поділля у пореформений період, так у 70 - 80-х роках XIX ст. – 123 ярмарки, а у 1908 р.- 200. В досліджуваній період на теренах Російської імперії, зокрема Подільської губернії визначались напрями і методи громадсько-агрономічної діяльності: просвітницький і практично-показовий, що поширювали сільськогосподарські знання і вміння, вдосконалювали аграрну культуру, але особлива увага зверталася на господарсько-організаційні заходи. На нашу думку, допомога у розв'язанні організаційно-виробничих проблем (організації окремих елементів праці, таких, як техніка, капітали, товарообмін на громадських засадах, землеустрій, оренда, впорядкування громадських земель тощо) дрібного господарства дозволило їм ефективніше використовувати виробничі ресурси.

Тому, кооперативний рух в сільському господарстві, виходячи з нашого аналізу, можна вважати одним з методів громадської агрономії, що збільшував економічні можливості селянських господарств і сприяєв наближенню місцевої агрокультури до типу, зумовленого історичними господарськими процесами. Базою кооперації стали господарства інтенсивного типу з високим рівнем агрокультурних і організаційних вимог, що уможливлювало широкий вияв кооперативної самодіяльності. Громадська агрономія внесла в кооперативний рух планомірність і свідомість.

Важливим чинником, що визначав характер економічних відносин в регіоні, було впровадження сільськогосподарських знань населенням краю про природничо-економічні та ґрунтово-кліматичні умови, сільськогосподарські культури і принципи організації місцевого господарства, забезпечення його потреб і заходів з загальнокультурним рівнем населення, його запитами, господарською ініціативою. В чому активну участь приймали не тільки сільськогосподарські освітні установи, сільськогосподарські товариства, громадські організації, наприклад, ” Просвіта”, а й приватні особи – аматори розповсюдження фахових знань в подільському селі. Серед яких були освічені представники різних соціальних верств, в тому числі і представники духовенства.

Використовуючи світовий і український досвід основним завданням по впровадженню сільськогосподарських знань в аграрній галузі визначалось: 1) створення агрономічної організації для допомоги селянам, 2) розвиток господарської ініціативи і організованих форм господарського життя, громадського сприяння сільському господарству; 3) удосконалення аграрної культури, перетворення селянських господарств — організаційно-господарської форми простого товарного виробництва з натурально-споживчим характером, у товаровиробників і суб'єктів підприємництва з власними засобами виробництва і власною працею у ринковій економіці; 4) формування і функціонування сервісної, збутової і переробної інфраструктури аграрного ринку.

Враховуючи конкретний історичний досвід становлення і розвитку сільськогосподарської освіти, впровадження фахових знань селян в другі половини ХІХ – початку ХХ ст. на території Подільської губ., в умовах ринкових відносин і враховуючи

особливості сучасної економічної дійсності, можна рекомендувати до практичного застосування, чи хоча б, врахування ряду важелів, котрі могли б мати позитивний вплив:

- державна програма розвитку аграрного сектора економіки повинна визначити стратегічну мету і завдання сучасного реформування- економічно і культурно відродити українське село, прискорити і завершити індустріалізацію сільського господарства на засадах приватної власності та ринкової економіки, перетворити селянина не лише на реального власника, але й ефективного господаря, створити умови сприяння генезі постіндустріальної економічної системи.

- результативність реформування забезпечить еволюційно-генетичний шлях розвитку українського села, з врахуванням історичної спадщини і практичного досвіду реформування сільського господарства. Спадковість національної господарської культури має стати основою аграрних перетворень;

- розв'язання окремих організаційно-господарських мінімумів, які складаються з обов'язкових комплексно-скоординованих заходів державного і громадського сприяння технологічному, організаційно-структурному й економічному інформуванню сільськогосподарських виробників, у тому числі проведенню земельної реформи і становленню підприємницьких організаційних структур, створенню економічного механізму удосконалення системи регулювання АПК, формуванню аграрного ринку, організації аграрної й економічної допомоги населенню, науковому і кадровому забезпеченню сільського господарства.

Аграрна й економічна культура — це частина загальної культури народу. Агрономічна й економічна допомога населенню повинна вважатися суспільною справою, стати складовою аграрної політики на сучасному етапі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ
НЕОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

(ЦДІАК України)

Ф. 274. Київське губернське жандармське управління.

Оп. 4.

1. Спр. 456. Доклади міністру внутрішніх дел, записки начальника Київського ГЖУ, рапорты и донесения помощников начальника Київського ГЖУ о революционном движении и политическом настроении населения Киевской губ. 1915, 85 арк.

Оп. 5.

2. Спр. 27. Циркуляри Департаменту поліції про обшуки і арешти осіб, що належать до «мазепинців» (24 січня 1914–19 грудня 1916), 29 арк.

Ф. 707. Управління Київського учбового округу.

Оп. 229.

3. Спр. 140. Про відкриття класів для вечірніх занять з дорослими при двухкласних і однокласних сільських і приходських училищах та про видачу винагороди за ведення занять з дорослими (1908), 59 арк.
4. Спр. 141. Про відкриття класів для вечірніх занять з дорослими при двухкласних і однокласних сільських і приходських училищах та про видачу винагороди за ведення занять з дорослими (1909), 210 арк.
5. Спр. 1. З циркулярними розпорядженнями (1911), 128 арк.

Ф. 301. Київське губернське з справ про товариства присутність.

Оп. 1.

6. Спр. 1583. Журнал зареєстрованих присутністю товариств за 1906 р., 195 арк.
7. Спр. 2988. Циркуляри Департаменту поліції і листування з начальником Подільського ДЖУ і унтер-офіцерами додаткового штату про розшук, встановлення нагляду, проведення обшуків і арешт

осіб, причетних до партії есерів, організації «юнацька спілка» та інших, 20 арк.

Оп. 2.

8. Спр. 30. Листування з Департаментом поліції і помічниками начальника Подільського Голов. Жанд. Упр. У повітах про політичну перевірку різних осіб, які належали до сіоністичних організацій та товариства «Просвіта» (24 січня 1908 – 13 січня 1909), 255 арк.
9. Спр. 120. Справа про арешт членів Подільського товариства «Просвіта» та про проведення розслідування щодо членів доктора Солухи К. Г., інженера Гловадського П. В. та ін., звинувачених у пропаганді ідей «українського сепаратизму» (16 травня 1914 – 1 серпня 1915), 178 арк.
10. Спр. 394. Центральний державний історичний архів України у м. Києві Циркуляри Департаменту поліції і листування з начальником Подільського ГЖУ та унтер-офіцерами жандармських пунктів Кам'янецького повіту про міри присікання діяльності РСДРП, партій «Поалей-Ціон», сіоністів, есерів та ін. (16 січня – 19 березня 1914), 108 арк.
11. Спр. 1917. Листування з Київським охоронним відділенням, прокурором Київського окружного суду та іншими установами про політичну перевірку селян с. Запруды Радомишльського повіту Купріяно З., Пархоменко Ф. та інших осіб, звинувачених в агітації проти царя, поміщиків, несплати податків, у розповсюдженні серед односельців нелегальної літератури (22 вересня 1907 – 7 грудня 1910). – 102 арк.

Ф. 442. Канцелярія київського, подільського, волинського генерал-губернатора.

Оп. 1.

12. Спр. 112. Дело об учреждении в г. Балта потребительского общества (1869 г.), арк. 3–5.

Оп. 39.

13. Спр. 11. Дело о контрактах в г. Киеве, 160 арк.

Оп. 50.

14. Спр. 1212. Дело о торговле, производимой киевскими купцами, 73 арк.

Оп. 51.

15. Спр. 376. Дело о представлении отчета по Киевской губернии за 1870 г., 380 арк.

16. Спр. 377. По представлению Волынского губернатора отчета по губернии за 1870 г., 220 арк.

17. Спр. 379. По предоставлению Волынским губернатором отчета по губернии за 1874 г. – 240 арк.

Оп. 534.

18. Спр. 422. Дело о представлении Киевским губернатором всеподданнейшего отчета за 1880 г., 402 арк.

Оп. 539.

19. Спр. 112. Дело об учреждении в г. Бар товарищества потребителей (1886 г.), арк. 3–8.

Оп. 626.

20. Спр. 112. Дело об учреждении в г. Славута товарищества потребителей, арк. 7–11.

Оп. 633.

21. Спр. 496. О представлении Киевским губернатором обзора Киевской губернии за 1902 г., 197 арк.

Оп. 636.

22. Спр. 391. Дело: обзор Волынской губернии за 1905 г., 320 арк.

23. Спр. 545. Отчёты по Подольской губернии № 16, 22, 65 арк.

Оп. 641.

24. Спр. 704. Отчет Подольского губернатора за 1910 г., 215 арк.

25. По ходатайству об утверждении устава акционерного общества торговли. – 229 арк.

Оп. 855.

26. Спр. 113. Сведения о лицах Балтского уезда, занятых торговлей и промыслами, 25 арк.

Оп. 862.

27. Спр. 320. Циркуляри Міністерства внутрішніх справ про порядок висилки за кордон підданих, щодо покращення якості перевірки політичної благонадійності осіб, які подали клопотання на право набуття зброї та з інших питань (7 січня 1912–1913), 198 арк.

Оп. 1.

28. Спр. 27. Сообщение одесского градоначальника от 29 января 1869 г. о намерении правления общества потребителей в г. Одесса под фирмой «Сбережение» провести собрание общества, арк. 5–41.

Державний архів Хмельницької області, м. Хмельницький

Ф. 226. Подільська казенна палата.

Оп. 79.

29. Спр. 1716. Указы правительствующего сената по финансовым, служебным и другим делам, 28 арк.

30. Спр. 1866. Циркуляры, касающиеся торговли и промыслов в Подольской губернии, 82 арк.

31. Спр. 1942. Протоколы генеральной проверки торговых и промышленных заведений, 102 арк.

Ф. 227. Подільське губернське правління.

Оп. 1.

32. Спр. 1801. Дело о торговых ценах в Подольской губернии, 74 арк.

33. Спр. 4098. Об открытии и доставке справочных цен по уездам Подольской губернии, 40 арк.

34. Спр. 4099. Об открытии и доставке справочных цен по уездам Подольской губернии, 199 арк.

35. Спр. 4959. Ведомости о справочных ценах на продукты по уездам губернии, 35 арк.

36. Спр. 7469. Об оборудовании железнодорожных пограничных станций Подольской губернии приспособлениями, 98 арк.

37. Спр. 8631. По постановлению Губернского управления об утверждении таксы на сбор с ярмарочных помещений, 84 арк.

Ф. 228. Подільський цивільний губернатор.

Оп.1.

38. Спр. 128. О доставлении Русским географическим обществом сведений о Подольской губернии, 12 арк.

39. Спр. 1060. По жалобе земледельца Еловецкого на арендатора Пухальского, препятствующего посадке дубового леса на площади 41 десятины, 11 арк.

40. Спр. 1270. Циркуляр Управления акцизными сборами Подольской губернии окружным надзирателям.

41. Спр. 5304. Отчет губернатора о состоянии губернии за 1872 г., 17 арк.

42. Спр. 8714. Циркуляры Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора по крестьянским делам присутствия, 32 арк.

43. Спр. 9267. Сообщения Подольскому губернатору о проверке торговли чиновниками особых поручений, 3 арк.

44. Спр. 10283. Переписка с Киевским, Подольским и Волынским губернаторами, сообщение Гайсинского уездного исправника о ходотайстве поверенного сахарного завода «Удїч» о разрешении товариществу завода взять в аренду 2000 десятин земли, принадлежащую графу Потоцкому, 5 арк.

Оп. 2.

45. Спр. 33. Циркуляры департамента полиции, Главного управления по делам Печати Министерства внутренних дел (1909 - 1910). (Вделе имеются некоторые газеты и журналы, издаваемые в губернии), 420 арк.

46. Спр. 355. Об аренде мельницы в с. Кадыевцах, 12 арк.

47. Спр. 149. Повідомлення начальника Подільського губернського жандармського управління, рапорти повітових справників, листування Подільським українським товариством «Просвіта» та ін., про відкриття безкоштовних бібліотек-читалень (1 листопада 1906–18 жовтня 1908), 116 арк.

Ф. 240. Подільський губернський розпорядчий комітет.

Оп. 1.

48. Спр. 260. Дело о предоставлении сведений статистическому комитету за 1890 г., 68 арк.

Ф. 244. Подільський губернський статистичний комітет.

49. Спр. 1. Записка о платежных средствах сельского населения Подольской губернии за 1865 г., 5 арк.

Ф. 245. Подільське губернське акцизне управління.

Оп. 1.

50. Спр. 13. Отчет по казенной продаже питья по Подольскому акцизному Управлению, 21 арк.

Ф. 721. Подільське українське товариство «Просвіта». м. Кам'янець-Подільський, Подільської губернії (1908–1917).

Оп. 1.

51. Спр. 1. Подільське українське товариство «Просвіта». м. Кам'янець-Подільський Подільської губернії (1908–1917), 67 арк.

Державний архів Вінницької області, м. Вінниця

Ф. 233. Винницький союз потребительных обществ и оптовых закупок.

Оп. 2.

52. Спр. 1. Отчет Винницкого районного союза потребительных товариществ за 4 месяца 1912 года, 52 арк.

53. Спр. 4. Отчет инструктора В. И. Борисова о посещении сел Брацлавского уезда, 27 арк.

Ф. 138. Верхнебужська спілка споживчих товариств. Протоколи, звіти, акти.

Оп. 1.

54. Спр. 37. Сведения о торгово-промышленных предприятиях и уплачиваемых ими сборах, 253 арк.
55. Спр. 62. Труды Третьего съезда представителей потребительских обществ Подольской губернии, арк. 9–14, 27–30, 51–53.
56. Спр. 63. Труды Третьего съезда представителей потребительских обществ Подольской губернии, арк. 92.
57. Спр. 64. Третий съезд представителей потребительских обществ Подольской губернии, арк. 17–22, 57–58.

Державний архів Житомирської області, м. Житомир

Ф. 70. Канцелярія Волинського губернатора.

Оп. 2.

58. Спр. 18. Рапорти і повідомлення Волинського губернатора і начальника Волинського губернського жандармського управління про арешт осіб за розповсюдження нелегальної літератури (7 липня 1907 – 30 березня 1908), 62 арк.

Ф. 118. Волинська казенна палата.

Оп. 2.

59. Спр. 70. Укази правительствующего Сената, 278 арк.

Державний архів Російської Федерації, м. Москва.

Ф. 543. Царскосельский Александровский дворец.

Оп. 1.

60. Спр. 243. Васильчиков. О ближайших мероприятиях по аграрному вопросу. 1907 : доклад по Канцелярии Главного управления землеустройства и земледелия, 8 арк.
61. Спр. 501. Всеподданейшие записки по крестьянскому вопросу : Д. С. Сипягин – Об учреждении Особого совещания по делам крестьянского сословия (1898 г.); Д. С. Сипягин – О способах решения вопроса о крестьянском сословии (1902 г.); С. Ю. Витте – О порядке рассмотрения Особым совещанием о нуждах сельскохозяйственной промышленности крестьянского вопроса (1898 г.); С. Ю. Витте – О

неудовлетворительном экономическом и правовом положении крестьянского сословия (1898 г.); С. Ю. Витте – О создании Особой комиссии и Особого совещания по крестьянскому вопросу и их составе (1898 г.); А. Половцев – Об устройстве юридического быта крестьян (1895 г.); Справки об особых совещательных учреждениях по крестьянским делам (1895, 1898, 1902 гг.). 1905, 83 арк.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського

62. Зборовський І. До товариства «Просвіта» у Києві. Листи 13 листопада 1906 р. – 11 січня 1909 р. з Яланця, Бершадь // Ф. 114. – Спр. 216–219. - 5 арк.
63. Рибчинський Феофан Пилипович та інші до товариства «Просвіта» у Києві. Лист з с. Кононівни Київської губернії // Ф.114. – Спр. 331. – 2 арк.
64. Матеріали про організацію з'їзду товариств «Просвіта» в Києві, списки «Просвіт», доповіді про діяльність «Просвіт» на Катеринославщині, Полтавщині, Поділлі // Ф. 114. – Спр. 457. – 51 арк.
65. Стиранкевич Віталій Гринченку Борису Дмитровичу. Лист 22 квітня 1906 року з Кам'янця-Подільська // Ф. III Листування. - № 39533. – 3 арк.

ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

Збірники документів та матеріалів

66. Доклады Подольской губернской управы по делам земского хозяйства. – Каменец-Подольский, 1909. – № 30. – 340 с.
67. Новий храм на руїнах // Просвіта : історія та сучасність (1868–1998) : зб. матеріалів та док., присвячених 130-річчю ВУТ «Просвіта» ім. Тараса Шевченка / упоряд. ред. В. Герман. – К. : Вид. центр «Просвіта»; «Веселка», 1998. – С. 96–102.
68. Просвіта : історія та сучасність (1868–1998) : зб. матеріалів та док., присвячених 130-річчю ВУТ «Просвіта» ім. Тараса Шевченка / упоряд. ред. В. Герман. – К. : Вид. центр «Просвіта» ; Веселка, 1998 . – 488 с.

69. Собрание речей Депутатов Государственной Думы I и II созыва. – СПб. : Тип. А. С. Суворина, 1908. – 576 с.

Статистичні матеріали

70. Волости и важнейшие селения Европейской России : губернии – Волынская и Подольская. – СПб. : Изд. Центр. стат. ком., 1885. – Вып. 3.

71. Волохов Л. В. Сахарная промышленность России в цифрах / Л. В. Волохов. – К. : Типогр. А. И. Гросман, 1913. – 105 с.

72. Главнейшие данные Поземельной статистики. Подольская губерния. – СПб. : Изд. Центр. стат. ком., 1897. – 36 с.

73. Материалы для исследования Подольской губернии в статистическом отношении. – Каменец-Подольск : Подольский губ. стат. ком., 1873. – 226 с.

74. Материалы по обследованию животноводства в Киевской губернии. – К. : Киевск. губ. стат. ком., 1915. – Вып. 2. – 94 с.

75. Обзор Подольской губернии 1908 г. – Винница, 1908. – 220 с.

76. Обзор Подольской губернии 1908 г. – Винница, 1908. – 220 с.

77. Обзор Подольской губернии 1913 г. – Винница, 1913. – 210 с.

78. Обзор Подольской губернии за 1905 г. : прил. к ежегодным отчетам Подольского губернатора. – Каменец-Подольск, 1906. – 220 с.

79. Обзоры Подольской губернии : прил. к ежегодным отчетам Подольского губернатора. – Каменец-Подольск : Подольский губ. стат. ком., 1889–1911.

80. Отчет агрономической помощи хазяйствам за 1910 г. – Каменец-Подольский, 1911.

81. Отчет инструктора по кооперации Подольского губернского земства П. В. Северинчука за 1912 год // Экон. листок. – 1912. – № 20. – С. 13–27.

82. Отчет отделения полеводства Подольского Общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности за 1911 г. – Винница : Типогр. В. Непокойчицкой, 1911. – 252 с.

83. Отчет по оказанию агрономической помощи хозяйствам единоличного владения в Подольской губернии за 1911 г. – Каменец-Подольский, 1912. – 18 с.

84. Памятная книжка Волынской губернии на 1912 г. – Житомир : Волынский губ. стат. ком., 1913. – 192 с.

85. Статистические сведения Подольской губернии за 1862–63–64 гг. – Каменец-Подольск : Подольский губ. стат. ком., 1865. – 202 с.

86. Труды Подольского губернского статистического комитета. – Каменец-Подольск : Подольский губ. стат. ком., 1869. – 282 с.

87. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Имп. Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел : материалы и исследования / собрал П. П. Чубинский. – СПб. : Б.в., 1872–1879. – Т. 1–7.

Документи і матеріали законодавчого характеру

88. Именной высочайший указ правительствующему Сенату о временных правилах об обществах и союзах 1906 г., марта 4 // Российское законодательство X–XX веков : в 9 т. – М. : Юрид. л-ра, 1994. – Т. 9. – 352 с.

89. Именные Высочайшие указы. О временных правилах об обществах и союзах // Циркуляры по Киевскому ученому округу за 1905 год. – К. : Типогр. Т-ва И. Н. Кушнерев и К, 1906. – С. 657–672.

90. Манифест 17 октября 1905 г. // Циркуляры по Киевскому учебному округу за 1905 год. – К., 1905. – С. 717–718.

Матеріали з періодичних видань та преси

91. Ашин К. С. Неудачное выступление земств / К. С. Ашин // Земское Дело. – 1912. – № 6. – С. 386–388.

92. Ашин К. С. Новые веяния в общественной агрономии / К. С. Ашин // Земское Дело. – 1911. – № 1. – С. 6–9.

93. Ашин К. С. Новые веяния в общественной агрономии / К. С. Ашин // Земское Дело. – 1911. – № 2. – С. 117–119.

94. Бертесон В. Распространение сельскохозяйственных знаний среди крестьян / В. Бертесон // Справочный листок сел. хаз-ва и с.-х. пром.-сти. – 1906. – № 8. – 42 с.
95. В помощь сельскому хозяину // Киевский отклик. – 1904. – № 192.
96. Вовк Ю. І. Оренда землі в період становлення ринкових відносин в Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. / Ю. І. Вовк // Український селянин. – 2005. – № 9. – С. 129–131.
97. Волошиновський Й. Відповіді редактора В. Доманицькому в Закопане, Галичина / Й. Волошиновський // Світ. Зірниця. – 1909. – № 14. – С. 8–9; Волошиновський Й. Що таке товариська крамниця, на що вона / Й. Волошиновський // Світ. Зірниця. – 1909. – № 3. – С. 1–2.
98. Волошиновський Й. Оповіді відділу дрібного господарства / Й. Волошиновський // Світ. Зірниця. – 1909. – № 18. – С. 12.
99. Ворников В. Кооперация и духовенство / В. Ворников // Экон. листок. – 1912. – № 3. – С. 10–12.
100. Ворников В. Потребительская кооперация в Подольской губернии / В. Ворников // Экон. жизнь Подолии. – 1913. – № 1. – С. 13–29.
101. Выяснение положения потребительской кооперации Подольской губернии // Экон. листок. – 1911. – № 20. – С. 15–29.
102. Потребительская кооперация и торговля в Подольской губернии // Экон. листок. – 1911. – № 16. – С. 5–12.
103. Гайдай Л. І. Деякі аспекти капіталістичної еволюції селянських господарств Правобережної України (1906–1914) / Л. І. Гайдай // Український іст. журн. – 1982. – № 7. – С. 116–124.
104. Гайдай Л. І. Роль кооперації у розвитку капіталізму в сільських господарствах Правобережної України (1906–1914 рр.) / Л. І. Гайдай // Український іст. журн. – 1977. – № 4. – С. 100–106.
105. Головченко В. Сільське самоврядування на Україні (1860–1916 рр.) / В. В. Головченко // Право України. – 1992. – № 3. – С. 34–36.

106. Городецкий С. Что дает и что может дать полеводство Подольской губернии / С. И. Городецкий // Экон. жизнь Подоли. – 1914. – № 6. – С. 9–11.
107. Гуржій І. О. Українські ярмарки та їх роль у внутрішній торгівлі Росії / І. О. Гуржій // Український іст. журн. – 1963. – № 5. – С. 48–58.
108. Дописи // Рада (м. Київ). – 1909. – № 28.
109. Дописи // Рада (м. Київ). – 1909. – № 51.
110. Жук А. Про перших кооператорів і першу кооперативну літературу на Великій Україні / А. Жук // Кооп. республіка. – 1932. – № 7. – С. 118–131.
111. З життя «Просвіт» // Рада (м. Київ). – 1907. – № 174.
112. З життя «Просвіт» // Рада (м. Київ). – 1907. – № 77.
113. З життя «Просвіт» на Поділля // Село (м. Кам'янець-Подільський). – 1919. – № 21. – С. 24–25.
114. З українського життя // Громадська думка (м. Київ). – 1906. – № 30.
115. З Українського життя // Рада (м. Київ). – 1906. – № 71.
116. З Українського життя // Слово (м. Київ). – 1909. – № 5.
117. З'ясування становища споживчих товариств Подільської губернії // Кооперативний листок. – 1911. – № 20.
118. Из жизни подольской «Просвіти» // Украинская жизнь. – 1912. – № 5. – С. 86–87.
119. История выставочного дела // Хуторянин. – 1911. – № 38.
120. Киевская земская газета. – 1912. – № 32.
121. Киевская земская газета. – 1912. – № 44.
122. Киевлянин. – 1912. – № 266.
123. Киевлянин. – 1912. – № 267.
124. Кругляк Б. А. Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки XIX ст.–1914 р.) / Б. А. Кругляк // Український іст. журн. – 1994. – № 6. – С. 72–81.
125. Лазанська Т. І. Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст. / Т. І. Лазанська // Український іст. журн. – 1996. – № 2. – С. 65–74.

126. Лещенко М. Н. Капіталістична еволюція селянських господарств Подільської губернії в пореформений період / М. Н. Лещенко, А. І. Мамалига // Український іст. журн. – 1977. – № 11. – С. 88–95.
127. Марочко В. Селянська кооперація – могутнє джерело національного відродження: 100 років від заснування першої в Україні хліборобної артілі / В. І. Марочко // Україна і світ. – 1993. – № 12. – С. 24–25.
128. Мацевич К. Чего должна желать земская агрономия от четвертой Государственной Думы / К. Мацевич // Земское Дело. – 1912. – № 22. – С. 1416–1418; С. 1421–1422.
129. Мацевич К. А. Кредитная и сельскохозяйственная секции кооперативного съезда / К. Мацевич // Земское Дело. – 1912. – № 9. – С. 631–633.
130. Мацевич К. А. Один из итогов прошлого общественной агрономии / К. Мацевич // Земское Дело. – 1912. – № 4.
131. Наше богатство // Подольские губернские ведомости. – 1891. – № 21.
132. Наше сельское хозяйство // Киевлянин. – 1876. – № 1.
133. Оглоблин О. Проблема схеми історії України ХІХ– ХХ століття (до 1917 року) / О. Оглоблин // Український історик. – 1971. – № 1-2. – С. 12–13.
134. Основные положения земского содействия кооперативному делу // Экон. листок. – 1914. – № 5. – С. 9–24.
135. Отчет члена Подольской губернской управы по делам земского хозяйства М. А. Трублаевича о Винницком съезде по потребительскому делу и курсах по кооперации // Экон. листок. – 1911. – № 19. – С. 5–15.
136. Підсочинець Д. Сельські книгозбірні та «Просвіта» // Рада (м. Київ). – 1912. – № 101.
137. Погребинский А. Финансовая реформа начала 60-х годов ХІХ века в России / А. Погребинский // Вопросы истории. – 1951. – № 10. – С. 71–76.
138. Присяжнюк Ю. П. Ринкова еволюція аграрних відносин в Україні / Ю. П. Присяжнюк, Л. М. Горенко // Український іст. журн. – 2000. – № 5. – С. 45–51.

139. Рада : газета політична, економічна і літературна. Щоденно. – К., 1906–1914.

140. Расписание чтения лекций по потребительской кооперации в городе Каменце-Подольском // Эконом. листок. – 1912. – № 21. – С. 3–33.

141. Рекрут В. Споживча кооперація Вінничини : через століття до майбутнього / В. Рекрут // Вісті. – 2004. – № 9. – С. 9–21.

142. Село : українська народна ілюстрована газета для селян і робітників. Щотижнева. – К., 1909–1911.

143. Уборка хлебов // Подольские губернские ведомости. – 1893. – № 56.

144. Украинский вестник : еженедельный общественный полит. и экон. журн. – СПб., 1906. – № 10. – С. 734.

145. Экономическая жизнь Подолии. – 1914. – № 13 (01 июля).

146. Экономическая жизнь Подолии. 1914. – № 12 (15 июня).

ЛІТЕРАТУРА

147. Аврех А. Я. П. А. Столыпин и судьбы реформ в России / А. Я. Аврех. – М. : Политиздат, 1991. – 286 с.

148. Аграрный вопрос : сб. ст. – М. : Изд. кн. П. Д. Долгорукова и Петрункевича, 1905. – 355 с.

149. Аксаков И. С. Введение к украинским ярмаркам / И. С. Аксаков // Аксаков И. С. Сочинения. – Москва : Типогр. Волчаникова, 1887. – Т. 6. – С. 1–71.

150. Аліман М. Історія споживчої кооперації України / М. Аліман, С. Бабенко, С. Гелей. – Л. : Львів, комерц. акад., 1996. – 383 с.

151. Андреев П. Юго-Западные железные дороги / П. Андреев. – К. : Типогр. Р. М. Ромма, 1896. – 133 с.

152. Анфимов А. М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX вв.) / А. М. Анфимов. – М. : Политиздат, 1969. – 201 с.

153. Ашин К. Несколько слов о незыблемости агрономических догматов / К. Ашин. – Х., 1910. – 46 с.

154. Ашин К. Общественно-агрономические этюды / К. Ашин. – Х., 1912. – 47 с.
155. Ашин К. Организация американского свиноводства / К. Ашин. – Х., 1912. – 14 с.
156. Ашин К. Прогресс агрокультуры / К. Ашин. – Х., 1912. – 49 с.
157. Баженов Л. Сприяння православного духовенства в організації, розбудові та становленні подільської споживчої кооперації в кінці XIX– на початку XX ст. / Л. Баженов, Б. Кузіна // Церква і держава у служінні народів : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 2-4 листоп. 2005 р.). – Хмельницький, 2005. – С. 96–100.
158. Батюшков П. Н. Подолия : историческое описание / П. Н. Батюшков. – СПб., 1891. – 363 с.
159. Батюшков А. А. Торгово-промышленная Россия / А. А. Батюшков. – СПб. : Типогр. А. С. Суворина, 1899. – 303 с.
160. Бовуа Даніель. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціоетнічних конфліктах / Даніель Бовуа. – К. : НАН України, 1998. – 334 с.
161. Бондаренко І. В. Соціально-економічний розвиток Подільської губернії кінця XVIII – початку XX ст. : (за матеріалами топографічних та камеральних описів) / І. В. Бондаренко // Історія України : маловідомі імена, події, факти : зб. статей. – К. ; Донецьк : Рідний край, 2001. – Вип. 16. – С. 215–221.
162. Бородаєвський С. В. Історія кооперації / С. В. Бородаєвський. – Прага : Укр. громадський видавн. фонд, 1925. – 438 с.
163. Бржосніовський Є. Споживчі товариства на Поділлі / Є. Бржосніовський. – Кам'янець-Подільський, 1918. – 49 с.
164. Буганов В. И. Эволюция феодализма в России : социально-экономические проблемы / В. И. Буганов, А. А. Преображенский, Ю. А. Тихонов. – М. : Наука, 1980 – 318 с.
165. Василевский Е. Г. Идеиная борьба вокруг столыпинской аграрной реформы / Е. Г. Василевский. – М. : Соцэкгиз, 1960. – 227 с.

166. Васильєв Н. П. Наши социалисты / Н. П. Васильєв. – Спб. : Б. и., 1912. – 72 с.
167. Венгерська В. О. Формування кредитно-банківської системи на Правобережній Україні : (кінець XVIII–початок XX ст.) / В. О. Венгерська. – К. : Просвіта, 1997. – 43 с.
168. Вергунов В. А. Нариси історії аграрної науки, освіти та техніки / Віктор Анатолійович Вергунов. – К. : Аграр. наука, 2008. – Ч. 2. – 568 с.; портр. – (Кн. 24)
169. Веселовский Б. Крестьянский вопрос и крестьянское движение в России (1902–1906) / Б. Веселовский. – Спб. : Зерно, 1907. – 172 с.
170. Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. – Нью-Йорк : Т-во укр. кооператорів (ТУК), 1964. – 624 с.
171. Воронович А. А. Об аграрной программе РСДРП / А. А. Воронович. – М. : Госполитиздат, 1947. – 104 с.
172. Гайдалемівський П. Українські політичні партії. Їх розвиток і програми / П. Гайдалемівський. – Зальцведель : Шлях, 1919. – 43 с.
173. Гейден Д. Статистическо-экономический очерк Винницкого уезда за 1905–1910 гг. / Д. Гейден. – Винница, 1911. – 45 с.
174. Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР / В. О. Голобуцький. – К. : Вища шк., 1970. – 298 с.
175. Головченко В. В. З досвіду селянського самоврядування на Україні (1861–1914) / В. В. Головченко // Правова держава : міжвід. зб. наук. праць. – К., 1992. – Вип. 2-3. – С. 144–150.
176. Городецький С. І. Сільське господарство Поділля перед світовою війною / С. І. Городецький. – Вінниця : Кабінет виучування Поділля, 1929. – 208 с.
177. Гриценко І. А. Торгівельні зв'язи Поділля з Північною Буковиною в XIX – на початку XX ст. / І. А. Гриценко // Проблеми економічної географії Поділля : тези доп. наук. конф. – Кам'янець-Подільський, 1988. – С. 137–139.

178. Грушевський М. Українство і питання дня в Росії / М. С. Грушевський. – К., 1907. – 153 с.
179. Гульдман В. К. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания / В. К. Гульдман. – Каменец-Подольск, 1889.
180. Гуревич М. Голод и сельское хозяйство Украины : очерк / М. Гуревич. – Х. : Первая гос. тип. им. Петровского. 1923. – 48 с.
181. Гуржій І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. / І. О. Гуржій. – К. : Держполітвидав, 1954 – 450 с.
182. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х рр. ХІХ ст. / І. О. Гуржій. – К. : Наук. думка, 1968. – 189 с.
183. Гурко В. И. Устои народного хозяйства. – СПб., 1902. – 176 с.
184. Гончаренко В.В. Кооперативні організації: економічна природа і проблеми відродження в Україні. – Київ., 1993. – 220 с.
185. Доманицький В. Як хазяюють селяни в чужих краях (Німеччині, Бельгії, Голландії, Данії, Франції та Польщі) / В. Доманицький. – К., 1908. – 33 с.
186. Дружинин Н. М. Избранные труды / Н. М. Дружинин. – М. : Наука, 1987.– 485 с.
187. Дружинин Н. М. Особенности генезиса капитализма в России / Избранные труды / Н. М. Дружинин. – М. : Наука, 1987. – 485 с.
188. Дубровский С. М. Очерки русской революции / С. М. Дубровский – М. : Новая деревня, 1923. – Вып. 1 : Сельское хозяйство. – 93 с.
189. Дубровский С. М. Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма / С. М. Дубровский. – М. : Наука, 1975. – 398 с.
190. Дякин В. С. Самодержавие, буржуазия и дворянство в 1907–1911 гг. / В. С. Дякин.– Л. : Наука, 1978. – 246 с.
191. Евдокимов А. О пользе и значении союзов для сельских товариществ / А. Евдокимов. – Х., 1914. – 23 с.
192. Заборовський В. Становлення споживчої кооперації в Подільській губернії / В. Заборовський // Підприємництво на Хмельниччині : матеріали

всеукр. конф., (Хмельницький, 15–16 жовт. 1998 р.). – Хмельницький, 1998. – С. 74–78.

185. Завадська І. М. Витоки аграрної освіти та науки на Поділлі / І. М. Завадська // Подільський державний аграрно-технічний університет : хронологія подій. Документи. – Кам'янець-Подільський : ФОП Сисин О. В. «Абетка», 2009. – 100 с.

193. Завальнюк О. М. «Просвіта» і заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету / О. М. Завальнюк // Проблеми духовного і національного відродження на Поділлі (до 90-річчя утворення подільської «Просвіти») : матеріали Всеукр. наук.-краєзнавч. конф. 9–10 листоп. 1995 р. – Хмельницький, 1995. – С. 15–19.

194. Завальнюк О. М. Новітня аграрна історія України / О. М. Завальнюк, І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський : Абетка-Нова, 2004. – 360 с.

195. Зайончковський П. А. Проведение в жизнь крестьянской реформы 1861 г. / П. А. Зайончковський. – М. : Соцекгиз, 1958. – 470 с.

196. Залізник М. Російська Україна й її відродженє / М. Залізник. – Львів : Друкарня НТШ, 1904. – 72 с.

197. Зельгейм В. Организация и практика потребительских товариществ в России / В. Зельгейм. – М., 1913. – 161 с.

198. Земські каси дрібного кредиту на Поділлі : (збірний баланс за 1910–1917 рр.). – Кам'янець-Подільськ : Друкарня Св. Троїцького Братства, 1918 – 47 с.

199. Зибер Н. О потребительских обществах / Н. Зибер. – К., 1869. – 8 с.

200. Змієвська Т. Промисловий і аграрний розвиток Летичівського повіту в кінці ХІХ – на початку ХХ століть / Т. Змієвська // Болохівщина : земля і люди : матеріали Всеукр. наук. конф. – Хмельницький, 2000. – С. 155–162.

201. Иванов Л. М. О капиталистической и отработанной системах в сельском хозяйстве помещиков на Украине в конце ХІХ века // Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянства и революционного движения в России : сб. статей / Л. М. Иванов. – М. : Политиздат, 1961. – С. 311–318.

202. Иващенко А. Н. О развитии кооперативного движения на Подолии / А. Иващенко. – Хмельницкий, 1989. – 30 с.
203. Історія селянства Української РСР : у 2 т. / ред. кол. : В. А. Дяченко та ін. – К. : Наук. думка, 1967. – Т. 1 : Від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції. – 551 с.
204. Історія УРСР : у 8 т., 10 кн. / голов. ред. кол. : А. Г. Шевелєв. – К. : Наук. думка, 1978. – Т. 3 : Україна в період розкладу і кризи феодально-кріпосницької системи. Скасування кріпосного права і розвиток капіталізму (XIX ст.). – 608 с.
205. Історія УРСР : у 8 т., 10 кн. / голов. ред. кол. : А. Г. Шевелєв. – К. : Наук. думка, 1978. – Т. 4 : Україна в період імперіалізму (1900–1917). – 531 с.
206. Історія Кооперативного руху / Укоопспілкаєна Львівська комерційна академія // С.Г.Бабенко В.Г.Галюк, С.Д.Галей та ін. – Львів.: Інститут українознавства НАН України, 1995. – 454 с.
207. Оглоблин О. Проблема схеми історії України XIX– XX століття (до 1917 року) / О. Оглоблин //Укр. історик. – 1971. – № 1-2. – С. 12–13.
208. Кабанов В. В. Школа А. В. Чаянова или организационно-производственное направление русской экономической мысли / В. В. Кабанов // История СССР. – М., 1990. – № 6, Вып. 10. – С. 86–99.
209. Горкіна Л. П. Історичні витоки та методологічні засади кооперативної школи О. В. Чаянова / Л. П. Горкіна, Н. О. Тимочко // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – К., 1991. – Вып. 25. – С. 71–78.
210. Киевская сельско-хозяйственная и промышленная выставка 1897 года и ее участники / ред. И. В. Лещенко. – К. : Тип. С. В. Кульженко, 1898. – 210 с.
211. Каблуков Н. Мелкое хозяйство и кооперация / Н. Каблуков. – М. : Изд. Моск. союза кредит, и ссудо-сберег. касс, 1910. – 31 с.

212. Каблуков Н. Статистический ежегодник московской губернии : сборник статистических сведений по московской губернии (1885–1893 гг.) : в 10 т. / Н. Каблуков. – М. : Прод. дело, 1895. – Т. 10. – 1076 с. : табл.
213. Каденюк О. С. Подільський державний аграрно-технічний університет : хронологія подій, документи / О. С. Каденюк, М. І. Алещенко, І. М. Завадська. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2009. – 100 с.
214. Каденюк О. Аграрна історія України / О. Каденюк, С. Коломієць, М. Алещенко. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2008. – 292 с.
215. Каденюк О. С. Історія формування української моделі розвитку сільського господарства (з найдавніших часів до сьогодення). / О. С. Каденюк, Н. Л. Ісакова, С. С. Коломієць. – К., 2003. – Ч. 2–3. – 244 с.
216. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX століть / Г. Касьянов. – К. : Либідь, 1993. – 176 с.
217. Кауфман Г. Теория потребительской кооперации / Г. Кауфман. – СПб., 1912. – 96 с.
218. Качинський В. Селянський рух на Україні в роки 1905–1907 / В. Качинський. – Полтава : Держвидав України, 1927. – 231 с.
219. Качор А. Мужі ідеї та праці / А. Качор. – Торонто : Вид-во Братства маслосоюзників у Канаді та США, 1974. – 108 с.
220. Киевская старина. – 1883. – № 6. – 344 с.
221. Кирюхина Е. И. Всероссийский крестьянский союз в 1905 г. / Е. И. Кирюхина // Исторические записки. – 1955. – Т. 50. – С. 95–141.
222. Ковалевский В. И. Россия в конце XIX века / В. И. Ковалевский. – СПб. : Брокгауз–Ефрон, 1900. – 970 с.
223. Ковальченко И. Д. Всероссийский аграрный рынок. XVIII–начало XX века / И. Д. Ковальченко, Л. В. Милов. – М. : Наука, 1974. – 413 с.
224. Коломієць С. Історія формування української моделі розвитку сільського господарства : (з найдавніших часів до сьогодення) / С. С. Коломієць. – К. : НАУ, 2003. – Ч. 1. – 180 с.

225. Ковальова Н., Корновенко С., Малиновський Б. Аграрна політика в Україні періоду національно – демократичної революції (1917 – 1921). – Черкаси, 2007, - 280 с.
226. Кондратьев Н. М. И. Туган-Барановский / Н. Кондратьев. – М., 1923. – 128 с.
227. Кордуба М. Ілюстрована історія Буковини / М. Кордуба. – Чернівці, 1908. – 261 с.
228. Кофод А. А. Русское землеустройство / А. А. Кофод // История хозяйства России в материалах и документах. – М. ; Л. : Госиздат, 1926. – С. 29–45.
229. Краинский В. Община и кооперация. Очерки по истории крестьянского хозяйства в Западной Европе и России / В. Краинский. – СПб., 1907. – 143 с.
230. Крестьянская реформа в России 1861 года : сб. законодательных актов. – М. : Госюриздат, 1954 – 499с.
231. Криськов А. А. Фермерство на Поділлі (1861–1900-ті роки) / А. А. Криськов // Фермерські господарства на Поділлі : історична ретроспектива і сучасний стан. – Кам'янець-Подільський : Абетка-Нова, 2003 – С. 17–22.
232. Кругляк Б. А. Внутренняя торговля в России в конце XIX – начале XX века : (на материалах Украины) / Б. А. Кругляк. – Самара : Самарский ун-т, 1992. – 191 с.
233. Кузіна Б. Й. Й. Волошиновський – редактор «Світової Зірниці», піонер й подвижник подільської кооперації / Б. Кузіна, В. Кузіна. – Хмельницький, 2006. – 32 с.
234. Кушнір М. Земельна справа на Україні / М. Кушнір. – К. : Час, 1917. – 32 с.
235. Ленін В. І. Повне зібрання творів В. І. Ленін. – К. : Політвидав України, 1970. – Т. 3 : Розвиток капіталізму в Росії. – 577 с.

236. Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму / М. Н. Лещенко. – К. : Наук. думка, 1970. – 303 с.
237. Лещенко М. Н. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції / М. Н. Лещенко. – К. : Держполітвидав, 1956. – 188 с.
238. Лещенко М. Н. Українське село в революції 1905–1907 рр. – К. : Наук. думка, 1977. – 360 с.
239. Литвинович М. Економічний стан наших хліборобів і їх потреби / М. Литвинович. – Чернівці, 1912. – 81 с.
240. Лозовий В. Подільська «Просвіта» / В. С. Лозовий // Вісн. іст.-культурол. Подільського братства. – Кам'янець-Подільський. – 1995. – № 4. – С. 38–47.
241. Лозовий В. С. Діяльність Подільської «Просвіти» в 1906–1914 рр. / В. С. Лозовий // Просвітницький рух на Поділлі (1906–1923 рр.). – Кам'янець-Подільський, 1996. – С. 6–27.
242. Лозовий В. С. Кость Солоха – незмінний голова подільської «Просвіти» / В. С. Лозовий. // Проблеми духовного і національного відродження на Поділлі : (до 90-річчя утворення подільської «Просвіти») : матеріали Всеукр. наук.-краєзнавч. конф. 9–10 листоп. 1995 р. – Хмельницький, 1995. – С. 14–15.
243. Лопаткин А. Н. Из истории разработки аграрной программы большевистской партии / А. Н. Лопаткин. – М. : Госполитиздат, 1952. – 312 с.
244. Лось Ф. Є. Революція 1905–1907 років на Україні / Ф. Є. Лось. – К. : Вид. АН УРСР, 1955. – 404 с.
245. Львович А. Партии и крестьянство в Государственной Думе / А. Львович. – Ростов-н/Д : Донская речь, Б.г. – 10 с.
246. Макаров Н. Крестьянское хозяйство и его интересы / Н. Макаров. – М., 1917. – 491 с.

247. Маковецький С. Рід Маковецький у долі Подільського краю / Маковецький Стефан // Поляки на Хмельниччині : погляд крізь віки : зб. наук. пр. за матеріалами між нар. конф. (23–24 черв. 1999 р.). – Хмельницький : Поділля, 1999. – С. 434–437.

248. Марочко В. І. Українська селянська кооперація : іст.-теорет. аспект (1861–1929 рр.) / В. І. Марочко. – К. : Наук. думка, 1995. – 250 с.

249. Маслов П. Аграрний вопрос в России / П. Маслов. – СПб., 1905. – 502 с.

250. Маслов С. Сбыт хлеба в крестьянском хозяйстве и кооперация / С. Маслов. – М. : Типогр. Волчаникова, 1913. – 380 с.

251. Маслов С. Л. Земельный вопрос и партии во II Государственной Думе / С. Л. Маслов – М. : Сотрудничество, 1917. – 32 с.

252. Матисякевич З. М. Історія господарства : Україна і світ / З. М. Матисякевич, Б. Д. Лановик, Р. М. Матейко. – К. : Вища шк., 1995. – 480 с.

253. Мацевич К. А. Роль правительства, земства и других организаций в деле поднятия сельского хозяйства / К. А. Мацевич. – Х. : Изд-во «Агрон. журн.», 1913. – 39 с.

254. Мацевич К. Агрономия и кооперация / К. Мацевич. – М., 1914. – 141 с.

255. Мацько В. Ювілей Подільської «Просвіти» / В. Мацько, П. Маліш // Проблеми духовного і національного відродження на Поділлі : (до 90-річчя утворення подільської «Просвіти») : матеріали Всеукр. наук.-краєзнавч. конф. 9–10 листоп. 1995 р. – Хмельницький, 1995. – С. 5–8.

256. Мебус Г. А. Зерновые хлеба и хлебная торговля. – М. ; Ленинград : Гос. изд-тво, 1926. – 50 с.

257. Мельничук Д. О. Становлення і розвиток аграрної освіти та науки в Україні : (з найдавніших часів і до сьогодення) // Д. О. Мельничук, М. В. Зубець, С. С. Коломієць. – К. : НАУ, – 2005. – 224 с.

258. Миронов Б. Н. Хлебные цены в России за два столетия (XVII–XIX вв.). – Ленинград : Политиздат, 1985. – 301 с.
259. Михайлюк О. Г. Більшовики України в боротьбі за селянство (1905–1917) / О. Г. Михайлюк. – Львів : Вид. Львівського ун-ту, 1967. – 141 с.
260. Мицюк О. Аграрна політика. 1800–1925 / О. Мицюк. – Подєбради : Видавн. т-тво при Укр. Господарській Акад. в ЧСР, 1925. – 478 с.
261. Мороховец Е. А. Аграрные программы российских политических партий в 1917 году / Е. А. Мороховец. – Л. : Прибой, 1929. – 168 с.
262. Нечитайло В. В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність / В. В. Нечитайло. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2004. – 436 с.
263. Нечитайло В. В. Становлення фермерських господарств як загальноцивілізаційний процес : історичний досвід українського і американського селянства / В. В. Нечитайло // Фермерські господарства на Поділлі: історична ретроспектива і сучасний стан. – Кам'янець-Подільський : Абетка-Нова, 2003. – С. 3–12.
264. Нечитайло В. В. Столипінська реформа 1906–1911 рр. і формування господарств фермерського типу в Україні / В. В. Нечитайло // Наук. праці Кам'янець-Подільського держ. пед. ун-ту. Історичні науки. Т. 5 (7). – Кам'янець-Подільський : Абетка-Нова, 2001. – С. 131–137.
265. Озеров И. Общества потребителей / И. Озеров. – СПб. : Изд. отд. Ком. о сел. ссудо-сберегат. кассах и промышл. товариществах, 1900. – 327 с.
266. Догорукий П. Российская родословная книга / П. Догорукий. – СПб., – 1856. – Ч. 3. – 618 с.
267. Панченко П. П. Аграрна історія України / П. П. Панченко, В. А. Шмарчук. – К. : Просвіта, 2002. – 360 с.
268. Партії і соціальні групи в першій російській революції / ред. кол. : В. П. Горшков та ін. – К. : Либідь, 1992. – 112 с.
269. Петрушевич І. Поученіє як заводити спілки для торгівлі і для промислу системи Рочдель / І. Петрушевич. – Л., 1911. – 7с.

270. Печенюк В. Л. Історія села Великий Корабчіїв / В. Л. Печенюк. – Хмельницький : Поділля, 1997. – 120 с.

271. Погрібний А. «Просвіта» на Черкащині : слід сповна використати досвід попередників // «Просвіта» : історія та сучасність (1868–1998) : зб. матеріалів та док., присвяч. 130-ВУТ «Просвіта» ім. Тараса Шевченка / упоряд. ред. В. Герман. – К. : Вид. центр «Просвіта» ; Веселка, 1998. – С. 333–338.

272. Подолян В. Йоахим Волошиновський у становленні українського кооперативного руху (1897–1939рр.) / В. Подолян, В. Рекрут. – Вінниця, 2005. – 456 с.

273. Правила о посреднических операциях Подольской губернской земской кассы : (доклад Губернского управления). – Каменец-Подольск : Подольское губ. земство, 1913. – 30 с.

274. Примислер І. Революційний рух на Україні на початку ХХ століття (1900–1903 рр.) / І. Примислер. – К. : Держполітвидав УРСР, 1958. – 168 с.

275. Приходько В. Під сонцем Поділля / В. Приходько. – Мюнхен : Укр. трибуна, 1948. – 157 с.

276. Прокопович С. Кооперативное движение в России. Его теория и практика / С. Прокопович. – М., 1913. – 266 с.

277. Прокопович С. Н. Аграрный кризис мероприятия правительства / С. Н. Прокопович. – М. : Беседа, 1912. – 102 с.

278. Професор Богданов Сергій Михайлович (1859–1920) : бібліогр. покажч. праць за 1883–1917 роки / УААН, ДНСГБ ; уклад. : В. А. Вергунов, С. М. Сіряченко ; наук. ред. В. А. Вергунов. – К. : НИЦ ІАЕ, 2006. – 142 с. : порт. – (Сер. «Бібліографія вчених-аграріїв України» ; кн. 15).

279. Радциг А. Влияние железных дорог на сельское хозяйство, промышленность и торговлю / А. Радциг. – СПб. : Брокгауз–Ефрон, 1896. – 312 с.

280. Рева І. М. Селянський рух на Лівобережній Україні 1905–1907 рр. / І. М. Рева. – К. : Рад. школа, 1964. – 162 с.

281. Рева-Родіонова Л. Українське товариство «Сільський господар». 1899–1944 рр. Історія. Досвід / Л. Рева-Родіонова. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2000. – 368 с.
282. Ренинг Р. Ф. О содействии земства потребительской кооперации / Р. Ф. Ренинг // Экон. жизнь Подолии. – 1913. – № 17. – С. 8–15.
283. Савченко С. Статистические очерки Подоли / С. Савченко. – Каменец-Подольск : Подольский губ. стат. ком., 1906. – 215 с.
284. Сенчакова Л. Т. РСДРП и крестьянство в революции 1905–1907 гг. / Л. Т. Сенчакова. – М. : Политиздат, 1984. – 80 с.
285. Смаль-Стоцький С. В чим наша сила. Передрук з «Буковини» / С. Смаль-Стоцький. – Чернівці, 1893. – 26 с.
286. Степанов В. Стефан Маковецький – вчений-ботанік, парко знавець / В. Степанов / Поляки на Хмельниччині : погляд крізь віки : зб. наук. праць за матеріалами між нар. конф. (23–24 черв. 1999 р.). – Хмельницький : Поділля, 1999. – С. 559–561.
287. Состояние сахарного производства края // Киевлянин. – 1904. – № 36.
288. Справочная книга для сельских товариществ. – Х. : Агрономия, 1919. – 451 с.
289. Стовбурін Р. І. Торговельні зв'язки України і Молдавії у пореформений період (1861–1900 рр.) / Р. І. Стовбурін // Український іст. журн. – 1978. – № 11. – С. 107–114.
290. Столыпин П. А. Нам нужна Великая Россия ... : полн. собр. речей в Государственной Думе и Государственном Совете. 1906–1911 гг. / Петр Аркадьевич Столыпин. – М. : Молодая гвардия, 1991. – 411 с.
291. Струве П. Б. Исторический смысл русской революции и национальные задачи / П. Б. Струве. // Вехи. Из глубины. – М. : Правда, 1991. – 607 с.
292. Спицький В. Є. Назрівання революційної кризи на Україні в 1901–1904 рр./ В.Є. Спицький. – К., 1978. – 116 с.

293. Теличук П. П. Економічні основи аграрної революції на Україні / П. П. Теличук. – К. : Вид. Київського університету, 1973. – 188 с.
294. Теплицький В. П. Розклад і криза кріпосницького господарства на Україні / В. П. Теплицький // Наук. записки Ін.-ту економіки АН УРСР. – 1954. – № 2. – 340 с.
295. Третяк А. М. Історія земельних відносин і землеустрою в Україні / А. М. Третяк. – К. : Аграр. наука, 2002. – 278 с.
296. Туган-Барановский М. Об экономической природе кооперативов и классификации их / М. Туган-Барановский. – М. : Изд. ун-та Шанявского, 1916. – 504 с.
297. Туган-Барановський М. Социальные основы кооперации / М. Туган-Барановский. – М. : Изд. ун-та Шанявского, 1916. – 379 с.
298. Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті : док. і матеріали / упоряд. : Т. Гунчак, Р. Сольчаник. – Нью-Йорк : Сучасність, 1983. – Т. 1. – 510 с.
299. Фермерські господарства на Поділлі : історична ретроспектива і сучасний стан. – Кам'янець-Подільський : Абетка-Нова, 2003. – 256 с.
300. Филимонов В. В. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 г. / В. В. Филимонов. – Каменец-Подольск : Подольский губ. стат. ком., 1912. – 358 с.
301. Флоров В. И. Характеристика крестьянского хозяйства и земельный фонд Подольской губернии / В. И. Флоров. – Винница : Типогр. Виниц. гор. управления, 1917. – 20 с.
302. Фортунатов А. Итоги экономического изучения России / А. Фортунатов. – М., 1892. – 391 с.
303. Фортунатов А. Курсы по кооперации. Об изучении кооперации / А. Фортунатов. – 2-е изд. – М. : Изд. ун-та Н. А. Шанявского, 1914. – Т. 1. – 546 с.

304. Фролов В. И. Характеристика крестьянского хозяйства и земельный фонд Подольской губернии / В. И. Фролов. – Винница : Типогр. Винниц. гор. управления, 1917. – 20 с.

305. Хитьков М. Дослідно-показовий садок, як засіб виховання на тлі енергетичного природознавства / М. Хитьков. Записки сільськогосподарський інститут Т. 1. – Кам'янець-Подільський, 1928. – С. 39–46.

306. Чаянов А. В. Крестьянское хозяйство / Александр Васильевич Чаянов. – М. : Экономика, 1989. – 496 с.

307. Чаянов А. В. Основные идеи и методы работы общественной агрономии / А. В. Чаянов // Чаянов А. В. Избранные произведения : сборник. – М., 1989. – С. 58.

308. Челинцев А. О строительстве сельскохозяйственной кооперации / А. Челинцев. – Х. : Изд. о-ва сел. хоз-ва, 1913. – 85 с.

309. Чупров А. Влияние хлебных цен и урожаев на перемещение земельной собственности. / А. Чупров. – М. : Изд. ун-та Н. Шанявского, 1904. – 269 с.

310. Шатохін А. М. Селянське питання у соціологічній думці Росії та України у пореформений період / А. М. Шатохін. // Укр. селянин. – 2002. – Вип. 5. – С. 73–76.

311. Шліхтер О. Г. Селянське господарство напередодні 1905 року / О. Г. Шліхтер. – К. : Партвидав «Пролетар», 1932. – 299 с.

312. Шмит А. Что кому из нас сажать в своїх садах / А. Шміт. – СПб., 1899. – 126 с.

313. Якименко М. Приватизація селянської надільної землі в Україні 1906–1917 рр. : причини, зміст, наслідки / М. Якименко, О. Красникова, Д. Селіхов // Економіка України. – 1997. – № 8. – С. 60–69.

314. Якименко М. А. Економічна ефективність індивідуального селянського (фермерського) господарства Лівобережної України в епоху

утвердження і розвитку ринкових відносин (1861–1917 рр.) / М. А. Якименко. // Укр. селянин. – 2001. – Вип. 3. – С. 131–136.

315. Якименко М. А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861–1918 рр.) / М. А. Якименко // Укр. іст. журн. – 1996. – № 1. – С. 3–14.

316. Ярошевич А. И. Очерки экономической жизни Юго-Западного края / А. И. Ярошевич. – К. : Типогр. ун-та св. Владимира, 1908–1911. – Вып. I–4.

317. Ярошевич А. И. Очерки экономической жизни Юго-Западного края / А. И. Ярошевич. – К. : Типогр. Петра Барского, 1908. – Вып. 1 : К освещению хуторского вопроса. – 60 с.

318. Ярошевич А. И. Юго-Западный край в экономическом отношении / А. И. Ярошевич. – К. : Типогр. ун-та св. Владимира, 1913. – 180 с.

Автореферати дисертацій, дисертації

319. Доморослий В. І. Діяльність Української Парламентської Громади в I та II Державних Думах (1906–1907 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. : 07.00.01 «Історія України» / В. І. Доморослий ; Київський ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1994. – 24 с.

320. Кучеров Г. Г. Становлення і діяльність сільських товариств «Просвіта» Правобережної України (1905–1923) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. : 07.00.01 «Історія України» / Г. Г. Кучеров / Чернівецький держ. ун-т. – Чернівці, 2006. – 18 с.

321. Михайлик А. О. Розвиток сільського господарства, промисловості і торгівлі Подільської губернії в ринкових умовах 1861–1914 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / А. О. Михайлик ; Чернівецький держ. ун-т. – Чернівці, 2006. – 18 с.

322. Сусоров С. В. Аграрно-селянська проблема в програмах і практичній діяльності неонародницьких партій в 1902–1907 рр. (На матеріалах України) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / С. В. Сусоров ; ДДУ. – Дніпропетровськ., 1994. – 18 с.

323. Федьков О. М. Політичні партії та селянські громадські організації на Правобережній Україні в 1905–1907 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. : 07.00.01 «Історія України» / Київський ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1993. – 21 с.